

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**EVLYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE
ANADOLU'DA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Osman Cilâci

HAZIRLAYAN
M. Sami Baybal

KONYA - 1992

ÖNSÖZ

En büyük Türk seyyahı olan Evliyâ Çelebi, bilindiği üzere bütün hayatını, benliğini adetâ istilâ eden seyahat arzusunu gerçekleştirmeye adanmış ve bunu da başarmıştır. Seyahat etme imkânı bulduğu pek çok yerde her çeşit insanla birarada yaşama fırsatını elde etmiş, tüm gördüklerini ve duyduklarını Seyahatnâmesi'ne aktarmıştır.

XVII. yy.'ın en büyük Osmanlı Ansiklopedisi diyebileceğimiz Seyahatnâme, her ne kadar bazı mübalağalara yer vermesi bakımından tenkit edilmişse de, taşıdığı pek çok özelliğinden dolayı titizlikle incelenmesi gereken önemli bir eserdir.

" Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin Durumları " adını taşıyan yüksek lisans tez çalışmamızda, şu ana kadar ilmi ölçüler içerisinde yeterince incelenemeyen Seyahatnâme'de Evliyâ Çelebi'nin söz ettiği kadarıyla, Anadolu topraklarında Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yaşayan gayrimüslimlerin dünyasına girmek istedik.

Biz, bu çalışmamızın mükemmel olduğu iddiasında değiliz. Ancak konuya ciddiyetle eğildiğimize inanıyoruz. Tez konusunu araştırırken ve Seyahatnâme'den tararken bazı hususları gözden kaçırabileceğimiz muhtemeldir. İlerideki gayretlerimiz, bu eksikliklerimizi giderme yolunda olacaktır.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken kıymetli uyarılarından istifâde ettiğim hocam Prof.Dr.Mehmet Aydın'a ve tezin her aşamasında bana

yol göstererek yardımcı olan danışman hocam Yrd.Doç.Dr.Osman Cilâcı'ya
teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Çalışmak bizden, muvaffakiyet yüce Allah (c.c)'tandır.

Konya, Temmuz, 1992

M.Sami Baybal

K I S A L T M A L A R

A.g.e.	: Adı geçen eser
Ank.	: Ankara
Ansk.	: Ansiklopedi
A.S.	: Aleyhisselâm
b.	: ibn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlüh
E.Ç.	: Evliyâ Çelebi
H.z.	: Hazreti
i.A.	: islâm Ansiklopedisi
ist.	: istanbul
nu.	: Numarada
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadelestiren
S.A.V.	: Sallallahu `Aleyhi ve Sellem
Tah.	: Tahşiye eden
Terc.	: Tercüme eden
trs.	: Tarihsiz
Türkç.	: Türkçesi
yy.	: Yüzyıl

İ Ç İ N D E K İ L E R

GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM :	
EVLİYA ÇELEBİ'NİN HAYATI.....	7
EVLİYA ÇELEBİ'NİN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ VE ŞAHSİYETİ.....	20
II. BÖLÜM :	
SEYAHATNAME'NİN MAHİYETİ, DEĞERİ VE ÖZELLİKLERİ.....	25
III. BÖLÜM :	
XVII. YUZYILDA ANADOLU'DA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİM GRUPLAR VE MEZHEPLERİ.....	36
SEYAHATNAME'YE GÖRE ANADOLU'DAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN DURUM- LARI VE YAŞADIKLARI YERLER.....	43
İstanbul.....	44
Kara Piri Paşa Kasabası.....	48
Hasköy Kasabası.....	48
Kasımpaşa.....	49
Galata.....	49
Beşiktaş.....	50
Ortaköy Kasabası.....	51
Kuruçeşme Kasabası.....	51
Arnavutköy Kasabası.....	52
Rumelihisarı.....	52
İstinye Kasabası.....	52
Yeniköy Kasabası.....	53
Tarabya Kasabası.....	53
Büyükdere Kasabası.....	54
Sarıyer Kasabası.....	54
Çengelköy Kasabası.....	54
Üsküdar.....	54
Kadıköy İmaretİ.....	55
Heybeliada.....	55
Mudanya.....	59
Bursa.....	59
Ayastefanos Kasabası.....	59
İzmit (Zanıkmit Kalesi).....	59
Burgaz Adası.....	60
Kınalıada.....	60
Büyükada.....	60
Sinop Kalesi.....	60
Faça (Foça) Kasabası.....	61
Vona Kalesi (Ordu).....	61
Perpolum.....	61
Bolu.....	61
Amasya.....	62
Baş Çiftlik Köyü.....	62
Şahta Köyü.....	63
Doyuran Köyü.....	63
Enderes Köyü.....	63

Tercanlı Ali Ağa Köyü.....	63
Erzen-i Rum Yâni Erzurum.....	64
Büyük Ertef Köyü.....	65
Ilıcalar Köyü.....	65
Yenk Kalesi.....	65
id Köyü.....	65
Baldılcevanlı Köyü.....	65
Kars.....	66
Begüm Köyü.....	66
Bayburt Kalesi.....	66
Erzenes Köyü.....	66
Ankara (Engürü).....	67
Istanoz Kasabası.....	68
iskenderun Kalesi.....	68
Eski Kale Antakya.....	68
Urfa (Roha,Reha).....	70
Kayseri.....	71
Sivas.....	72
Darende Kalesi.....	73
Sazcıgaz Köyü.....	73
Ulaş Kasabası.....	73
Divriği Kalesi.....	73
Eğin Şehri.....	73
Çanlı Kilise.....	74
Eski Çorlu Kalesi.....	75
Eski Poloz Kalesi.....	75
Fakirler Köyü.....	75
Malatya.....	76
Diyarbakır.....	76
Demrikapı Köyü.....	77
Dârâ'nın Tahtı Yâni Mardin Kalesi.....	77
Bitlis.....	79
Van.....	79
Taşkın Köyü.....	80
Cafer Efendi Köyü.....	81
Tokat.....	81
Kırk-Kilise Kasabası.....	82
Gemlik.....	82
Apolyond Hisarı.....	82
İlibat (Ulubad) Kalesi.....	83
Erdek (Kapıdağı) Kasabası.....	83
Aydıncık Şehri.....	83
Gönen Kasabası.....	83
Biga (Dimetoka) Kasabası.....	84
Lâpseki Kasabası.....	84
Bozcaada.....	84
Maydos Kasabası.....	84
Gelibolu Kalesi.....	85
Kütahya.....	85
Afyon (Karahisâr-ı Sâhib).....	85
Uşak (Şah İshak Kalesi).....	86
İzmir.....	86

Muğla.....	88
Antalya (Adalya).....	88
Alanya (Alâiye Kalesi).....	88
Takynos'un Eski Tahtı Karar Görgüş.....	88
Adana (Ramazaniye Kalesi).....	89
OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT'TAN ÖNCE GAYRİMÜSLİM	
TEB'ANIN NÜFUSU.....	90
XVII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN GAYRİMÜSLİMLERE	
KARŞI TUTUMU.....	92
SONUÇ.....	96
BİBLİYOGRAFYA.....	100

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti'nin enkazı üzerinde kurulmuştur (1299). Selçuklular zamanında Anadolu'da bulunan sosyal, siyasî ve Türkmen zümreler, bu devletin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır. Söz konusu olan zümreler "Gâziyân-ı Rûm", "Abdalân-ı Rûm", "Ahiyân-ı Rûm" ve "Bâciyân-ı Rûm" 'dur. Osmanlı Devleti'ni bu Türkmen zümreler kurduklarından dolayı, başlangıçta devletin kültürel yapısını "Türkmencilik ülküsü" oluşturmakta idi (1).

Devlet kısa zamanda kuruluşunu tamamlayıp, Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından ortaya çıkan Anadolu Beylikleri'ni bir bir ortadan kaldırarak, bütün Anadolu'ya hâkim olmuştur. XV. yy.'ın başında Timur'un Anadolu'yu işgâl etmesiyle Osmanlı Devleti bir sarsıntı (fetret) geçirmiş ise de, kısa zamanda kendisini toparlayarak birliğini yeniden tesis etmiştir.

İstanbul'un fethinden (1453) sonra Osmanlı toplumu, yavaş yavaş çok uluslu bir devlet hüviyetine bürünmüştür. Çünkü Osmanlı Devleti, Bizans imparatorluğu'nun enkazını devralmış ve kendisini bu imparatorluğun yerine koymaya başlamıştır. Bilindiği gibi "imparatorluk", bir çok dinî ve etnik zümreleri bir otorite altında yöneten devlet tipinin adıdır.

Osmanlı Devleti, daha çok teokratik bir devlet görünümündedir. Devletin temelini şer'î hukuk oluşturur. Din, toprak esası ya da milliyetden daha önemlidir. Bunun kökeni ise, islâmî anlayışa dayanır.

1-) *Fuad Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ank., 1938, s. 89-102.*

" Millet-i islâmiyye " 'yi teşkil edenlerin ortak özelliği, hepsinin Müslüman olmalarıdır. Etnik kökenleri mühim değildir. Osmanlı Devleti'nde de Müslümanlar ve zimmiler yaşıyordu. Bir islâm ülkesinde sürekli olarak yaşayan gayrimüslimlere, aynı anlamı taşıyan "Ehl-i Zimmet ", " Zimmî " veya " Gayrimüslim Tebaa " gibi adlar verilmektedir. Osmanlı Devleti'nde ehl-i zimmete, " Gayrimüslim Tebaa " ya da "Reaya" denilmiştir.

Osmanlı egemenliği altındaki zimmiler, dinlerine göre Osmanlı yönetimi tarafından gruplandırılmış ve bu gruplara "Millet" ismi verilmiştir. O halde "Millet", Osmanlı Devleti'nde dini toplulukların adıdır.Örneğin, Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli gruplar, Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil, Müslüman, Rum, Ortodoks, Gregoryen, Katolik, Protestan ya da Yahudi olarak nitelendirildiler. Zira, bu gruplara dahil olmanın tek ölçüsü milliyetleri değil, dinleri ya da mezhepleri idi. Burada her fert ya da topluluk, dinsel bir bağla şu veya bu millete ait bulunuyordu. Uyrukların toplumdaki durumu ve yeri ancak böyle bir millet üyesi olmasıyla mümkündü. Halk, genellikle millet liderleri vasıtasıyla yönetici sınıfla ilişki kurar, millet liderleri de milletin davranışları ve bir takım sorumlulukları açısından padişaha karşı mes'ul olurdu. "Millet Sistemi"nin tarihi, Osmanlı Devleti'nde II. Mehmet'e kadar gider (2).

Çeşitli dini ve etnik zümreleri teb'a olarak kabul eden, bunları adâlet ve disiplin içerisinde yönetmeyi ve aralarındaki münase-

2-) Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, ist., 1990, s.19 ; Gülnehâl Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ank., 1989, s.9-10; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Terc: Mehmet Harmancı, ist., 1982, I, 214.

betleri düzenlemeyi ülkü edinen bir devlet, bu milletleri aynı çatı altında toplayabilmek için geniş bir müsamaha ortamı yaratmak zorundadır. Osmanlı Devleti de kültür politikası içinde böyle bir ortamı oluşturmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Osmanlı idâresinde "Zimmî Hukuku" önemli bir yer tutar. Şüphesiz "Zimmî Hukuku", esaslarını islâm Hukuku'ndan almıştır. Fakat Osmanlılar bunu, daha geniş çerçevede uygulamışlardır. Devletin resmî dini her ne kadar "islâm" ise de, gayrimüslimlerin "islâm Hukuku" içindeki mevki korunmuştur. Böylece Osmanlı Devleti (Devlet-i Aliyye) pek çok dinî ve etnik zümrelerden bir millet (Osmanlı Milleti) meydana getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin temel ilkesi adâleti tevzi etmektir. Bu itibarla, çatısı altındaki müslim ve gayrimüslim zümrelere adâletle muâmelede bulunma hususunda prensipler ortaya koymuştur. Osmanlı'yı uzun ömürlü yapan da budur. Osmanlı Devleti, XVI. yy. boyunca süper bir güç olarak dünyaya hükmetmiştir.

XVII. yy.'da yaşayan Evliyâ Çelebi zamanında Osmanlı Devleti, askerî, idârî ve ilmî müesseselerde bir duraklama (inhibit) dönemine girmiş ve devletin büyümesi durmuştur. islâm ve Hıristiyan dünyaları arasındaki mevcut demir-perde, bu asırda inhibit psikolojisi ile gittikçe daha da kalınlaşmıştır. Fakat bu duraklama ve aksaklıkların tamiri ile Türk-islâm medeniyetinin üstünlüğünü koruyacağına ve zaten henüz kudretini muhafaza eden imparatorluğun da, bu sayede eski şevket ve hayatiyetini kazanacağına inanılmıştır (3). Buna karşılık, batıda ekonomik, kültürel ve bilimsel uyanış başlamıştır. Batıdaki bu uyanış, sürekli olarak Osmanlı Devleti aleyhinde bir takım politik gelişmele-

3-) Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefhûresi Tarihi, 1st., 1969, II, 198.*

rin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, batıdaki gelişmelerden başlangıçtan beri haberdardır ve bu gelişmelere ayak uydurmaya çalışmaktadır. Ancak, bu alandaki faaliyetler hiç bir zaman yeterli olamamıştır. Osmanlı Devleti, XVII. yy.'da her ne kadar duraklama safhasına girmiş ise de, devlet gene gücünü ve izzetini devam ettirmektedir. Bu durum, o dönemde gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne karşı henüz siyasi, kültürel ve ekonomik bakımdan menfi bir kıpırdanış içinde olmadıklarını gösterir. Fakat batıdaki gelişmeler, zamanla Osmanlı toplumunu, özellikle de gayrimüslim halkları harekete geçirecektir.

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi, Osmanlı kaynaklarının en zengini olup, Osmanlı Cihan Devleti'nin aynasıdır. XVII. yy.'ın gerçek bir tarih ve coğrafya ansiklopedisi niteliğindedir. Şark edebiyatında üzerine çıkılamamış türde bir eserdir. İnsanı sürükleyici, mizaha yatkın tatlı bir Türkçe ile, tasvir yeteneği çok güçlü olan bir kalem tarafından yazılmıştır.

Seyahatnâme, Osmanlı toplumundaki müslim-gayrimüslim münasebetlerinin Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı dönemde ne şekilde cereyan ettiğini anlatması bakımından çok önemlidir. Yine o dönemde, gayrimüslim halkların yaşayış tarzları, ekonomik ve kültürel durumları, nüfusları, kılık-kıyafetleri, ibâdet yerleri, inanç ve itikatları hakkında Seyahatnâme'de mühim bilgiler bulunduğu gibi, bu dini zümrelerin Dinler Tarihi açısından incelenmesi için gene Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi değerli bir kaynak eser durumundadır.

Seyahatnâme, yazıldığından bu yana büyük övgüler aldığı gibi, tabii olarak içeride ve dışarda bir takım tenkitlere de maruz kalmıştır. Bunun en büyük sebebi, Evliyâ Çelebi'nin, Seyahatnâmesi'nde bazı

olayları zikrederken ileri derecede mûbalağaya yer vermesidir. Fakat bu durum bizce normal olarak değerlendirilmelidir. Zira Evliyâ Çelebi, zarûrete binâen, yani zevkle okunsun, geniş kitlelere hitâp etsin diye mubalağa unsurlarını Seyahatnâmesi'ne katmıştır. Bir kaç nokta dışında Seyahatnâme'de belirtilen ayrıntıların başka kaynaklarla dikkatli bir karşılaştırılması sonucunda yalnızca kişisel gözlem ve katılma ile elde edilebilecek bir derinlik ve doğruluk bulunduğu tesbit edilebilir.

Ortaya koyduğumuz bu çalışma, şüphesiz arşiv vesikalarına dayanan bir araştırmanın sonucu değildir. Esas itibarıyla bir tarama çalışmasıdır. Pek tabii ki bu tarama yapılırken, ilâve olarak Osmanlıca ve Türkçe kaynaklara, ilmi hüviyet taşıyan ansiklopedilere ve bazı tarihi çevirilere de başvurularak konu zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu ilginç çalışma ile amacımız, Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'ne göre XVII. yy. Anadolu'sunda yaşayan gayrimüslimlerin dünyasına bir göz atmak ve Dinler Tarihi açısından derli toplu bir takım mesajlar sunabilmektir.

XVII. yy.'da Anadolu'da yaşayan gayrimüslimler Seyahatnâme'ye göre incelenirken, bugünkü " Türkiye Cumhuriyeti Devleti "nin sınırları baz olarak alınmış, gayrimüslimlerin durumları ve bunların yaşadıkları yerleşim alanlarından, Evliyâ Çelebi'nin zikrettiği kadarıyla bahsedilmiş ve Seyahatnâme'deki cilt sırası takip edilmiştir. Diğer taraftan, Seyahatnâme'nin bir kaç yazma nüshasının İstanbul'un çeşitli kütüphanelerinde bulunması, bu yazma nüshalar üzerinde çalışma imkânımızı kısıtlamış, ayrıca Seyahatnâme'de geçen binlerce coğrafi ve tarihi terimleri yazma nüshalardan okuyabilmenin -bu sahanın uzmanı olmadığımızdan dolayı- güçlüğü, bizi matbû nüshalar üzerinde çalışmaya sevk etmiştir.

Tez çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Evliyâ Çelebi'nin hayatı, kişiliği ve seyahat ettiği yerler geniş şekilde ele alınmıştır. İkinci bölümde Seyahatnâme'nin bir kritiği yapılmış, bu kıymetli eserin mahiyeti, değeri ve özellikleri uzun uzadıya açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise, XVII. yy. itibariyle Osmanlı idâresinde Anadolu'daki gayrimüslim topluluklar ve mezhepleri genel olarak incelenmiş, bu toplulukların durumlarının ne olduğu, Anadolu'nun hangi kesimlerinde daha çok yerleşme imkânı buldukları Seyahatnâme diliyle ortaya konmuştur. Ayrıca gayrimüslimlerin Tanzimat'tan önceki nüfuslarına kısaca değinilmiş, Osmanlı Devleti'nin XVII. yy. itibariyle bu gruplara karşı tutumu hakkında da bilgi verilmiştir.

Şunu özellikle belirtmek isteriz ki ; çok büyük iddia taşımayan tez çalışmamız, genel bir çerçeve içerisinde değerlendirilmelidir. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse biz, Seyahatnâme'yi baştan sona tarayarak, XVII. yy.'da Anadolu'daki gayrimüslimlerin dünyasını "Dinler Tarihi" açısından yansıtmaya çalıştık. Ama bunun yeterli olduğu kanaatinde değiliz. Bu güne kadar çok ciddi boyutlarda incelenemeyen Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde, yukarıda zikrettiğimiz disiplinle ilgili nice önemli mesajların gün ışığına çıkarılabilmesi, sabırlı ve ciddi gayretlerin sonucuna bağlıdır.

I. B Ö L Ü M :

EVLYA ÇELEBİ'NİN HAYATI

Evliyâ Çelebi, XVII. yy.'da yaşamış ve yazdığı büyük Seyahatnâme ile dünya çapında şöhret kazanmış bir Türk seyyahıdır. 25 Mart 1611 tarihinde İstanbul'da, Unkapanı'nda dünyaya gelmiştir. Seyyahımız, maceralarla dolu hayatını tehdit eden pek çok tehlike ve bâdireden kurtulmasını, doğduğu gece evlerinde misafir olarak bulunan ulemâ ve meşâyih'ten 70 kadar zâtın mânevî himmetlerine bağlamıştır (4).

Evliyâ Çelebi'nin künyesi " Evliyâ b. Derviş Mehmet Zıllî " dir. O'na " Evliyâ " lakâbının, zamanının mümtaz sîmâsı ve bilâhare hocası olan imam-ı Sultânî Evliyâ Mehmet Efendi'ye hürmeten verildiği muhtemeldir (5).

Evliyâ Çelebi'nin ecdâdı aslen Kütahya'nın Zeregen mahallesindedir. Bu aile, fetihten sonra İstanbul'a yerleşmiş, Kütahya'daki evini muhafaza etmiş, ayrıca Bursa'da İne-Bey mahallesinde ve Manisa'da birer eve, Sandıklı'da ise bir çiftliğe sahip olmuştur. Evliyâ Çelebi, Unkapanı'ndaki iki evinden başka, aynı semtte dört dükkanı ve Kadıköy'de bir bağı bulunduğunu kitabında beyân etmektedir. Dedesi Yavuzer, fetih sırasında Sultan Fâtih'in mirâlemlîğini yapmış, fetihten sonra da Unkapanı'nda ikâmet etmiş, burada Evliyâ Çelebi'nin doğduğu ev ile Sağrıçılar camiini yaptırmış ve ayrıca yüz kadar dükkan inşa ettirerek bu camiye vakfetmiştir. Seyahatnâme'deki kayıtlara göre, Evliyâ

4-) Nedret İkiz, *Evliyâ Çelebi (Ministère Du Tourisme Et De L'information), Ank., trs., s.1.*

5-) Nedret İkiz, *A.g.e., s.1.*

Çelebi'nin tam şeceresi şöyledir: " Evliyâ Çelebi ibn Derviş Mehmet Zıllî ibn Kara Ahmet, ibn Demircizâde Kara Mustafa Paşa el-Şehîd ibn Durhan Bey ibn Yavuz-Er ibn Ece Yâkûb ibn Allahverdi Akay ibn Mehmet Kirmânî ibn Hoca Ahmet Yesevî " (6).

Evliyâ Çelebi'nin babası Derviş Mehmet Ağa, " Zıllî " mahlasını taşır. Saray-ı Amire kuyuncubâşısı (ser-zergerân) dır. 1534'de doğmuş, 1648'de vefât etmiştir. Mehmet Zıllî, Kanunî Sultan Süleyman'ın pek çok seferleri ile, II. Selim'in Kıbrıs fethine katılarak padişaha Magosa'nın anahtarlarını takdim etmiş, I. Ahmet devrinde de kendi eliyle yaptığı Kâbe'nin altın oluklarını sürre emânetiyle Hicaz'a götürmüş ve Sultan Ahmet Camii'nin tezyinatında çalışmıştır. Mehmet Zıllî efendi, ince ruhlu bir sanatkâr, hoş sohbet, edebî kültüre sahip bir zât idi. Bu meziyetlerinden dolayı hizmetinde bulunduğu padişahların müsâhipliğine kadar yükselbilmiştir (7).

Evliyâ Çelebi'nin annesi Abaza cariyelerindendir. I. Ahmet zamanında saraya getirilmiş ve Derviş Mehmet Ağa ile evlendirilmiştir. Çeşitli kayıtlara göre, devrin o zaman için ileri gelen ve daha sonra sadrazam olan Melek Ahmet Paşa ile Evliyâ Çelebi'nin anaları ya kardeşler, yahut anası Melek Ahmet Paşa'nın teyzezâdesidir. Diğer taraftan Evliyâ Çelebi, ana cihetinden, Defterdâr-zâde Mehmet ve ipşir Mustafa Paşa'lar ile de hısımlık olduğunu açıklamaktadır (8).

Evliyâ Çelebi'nin Mahmut adında bir erkek kardeşi ile inal adında bir kız kardeşi vardır. Kız kardeşi, IV. Murat zamanında devle-

6-) M. Cavid Baysun, "Evliyâ Çelebi", *İslâm Ansk., ist.*, 1964, IV, 400-401 ; *Yeni Türk Ansk., ist.*, 1985, III, 865.

7-) *i. A.*, IV, 400.

8-) *Türk Ansk., Ank.*, 1968, XVI, 37.

te isyân ettiğinden dolayı idâm edilen Balıkesir'li İlyas Paşa'nın zevcesidir. Ayrıca Evliyâ Çelebi, isimlerini söylemediği iki kız kardeşi ile üvey anasından söz eder (9).

Evliyâ Çelebi, kültürlü bir aile çevresinde büyümüş, iyi bir eğitim görmüştür. Ünlü seyyah, tahsiline nerede başladığı konusunda kesin açıklama yapmamakla birlikte, ilk eğitimini Sıbyân mektebinde almış, bilâhare Unkapanı Fil Yokuşu'ndaki Şeyhülislâm Hamid Efendi Medresesi Müderrisi Ahfeş Efendi'den yedi yıl ders görmüştür. Bu sıradaki ders ortağı, " Cinci Hoca " diye bilinen ve sonradan Osmanlı Tarihi'ne geçen Hüseyin Efendi idi. Evliyâ Çelebi, Evliyâ Mehmet Efendi'nin yanında Kur'an öğrenerek hıfza çalışmış, Sa'dî-zâde Darü'l-kur-râsı'nda onbir sene Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm gibi ilimleri okumuş, bu arada babasından kuyumculuk da öğrenmiştir. Dini kültürüne rağmen ilmiye sınıfına geçmeyi düşünmemiş, devlet hizmetinde çalışmak da istememiştir. Daha sonra Enderûn'da tahsiline devam etmiş, iyi Kur'an okuması, sesinin çok güzel olması ve mûsikiye vukûfiyeti ile dikkat çekmiştir. Bu nedenle de 1635 senesinin Kadir Gecesi'nde Ayasofya Camii'ndeki mevlid töreninde Silahdâr Melek Ahmet Paşa tarafından IV. Murad'a takdim edilen Evliyâ Çelebi, saraya alınarak kendisine Has Kiler'de görev verilmiştir. IV. Murad'ın kederli zamanlarında huzura çıkarılarak Padişah'ın üzüntüsünü dağıtmayı başarmıştır. Bu arada Evliyâ Çelebi'nin Enderûn'da eğitimini tamamladığını, burada bulunduğu sırada Turşucubaşı Ahmet Ağa ve Hadım Gazanfer Ağalar'ın gözetiminde terbiye edildiğini, Güğümbaşı Mehmet Efendi'den "yazı", Mûsâhip Derviş Ömer Gülşenî'den "mûsiki", Keçi Mehmet Efendi'den " Arapça gramer ", Evli-

9-) Nihal Atsız, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Ank., 1991, (Ünsöz).

yâ Mehmet Efendi'den "Tecvid" dersleri aldığını, ayrıca babasının çırağı olan bir Rum işçiden de "Rumca" öğrendiğini söyleyebiliriz. Evliyâ Çelebi, sarayda dört yıl kadar kalmış, IV. Murad'ın Bağdat seferinden (Nisan 1638) az önce çırağ edilerek kırk akçe maaşla Sipahiler zümresine dahil edilmiştir (10).

Evliyâ Çelebi'de seyahat merakı genç yaşta başlamıştır. Zira, güngörmüş bir şahsiyet olan babasının anlattığı hikâyeler, O'nu uzak memleketler görmeye sevk etmiştir. Ayrıca Kelâmî Ağa, Kuzu Ali Ağa, Matbah Emîni Abdi Efendi, İsa Ağa gibi baba dostlarının, Sukemerli Mustafa Çelebi, Karakız Mehmet Efendi gibi ihtiyarların meclislerinde duyduğu eski devirlere ait maceralar ve çeşitli savaş anıları, O'nda büyük hayal gücü ve merak uyandırmıştır. Kafasını tümüyle seyahat fikri işgal etmekle birlikte, O'nu üzen ve bu arzusunu engelleyen, baba, ana, kardeş ve çevresindekileri bırakıp nasıl yola koyulabileceği idi (11).

Evliyâ Çelebi, seyahatlerinin başlangıcını bir rüyaya bağlamıştır. Kendi anlattığına bakılırsa, Çelebi, 1630 Muharremi'nin Aşûre gecesini, rüyasında İstanbul'da Yemiş iskelesi yakınındaki Ahî Çelebi Camii'nde büyük bir cemaat içinde Hz. Muhammed (S.A.V)'i görür ve huzurunda " Şefaât Yâ Rasûlallah ! " diyeceği yerde heyecanla " Seyahat Yâ Rasûlallah ! " der. Hz. Peygamber tarafından seyahat ve şefaâtle müjdelendiği gibi, Peygamber'in yanında bulunan Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından da göreceği şeyleri yazması söylenir. Bu rüyadan uyanan Evliyâ Çelebi, devrin ünlü yorumcularına ve büyük şeyhlerine giderek rüyasını tabir ettirir. Bilâhare, Kasımpaşa mevlevî şeyhi Abdullah Dede'nin

10-) *f.A., IV, 401-402.*

11-) *Meşdan Larousse, ist., 1979, IV, 457 ; f.A., IV, 402.*

"iptidâ bizim istanbulcağızı tahrir eyle" tavsiyesine uyarak işe girişir (12).

Evliyâ Çelebi, 1631 yılında yaya olarak istanbul ve civarını gezmiş, her gittiği yerde gördüklerini bir bir anlatmıştır. On yıl devam eden ilk seyahatleri esnasında Seyahatnâme'nin, bir istanbul tarih ve coğrafyası demek olan I. cildi oluşmuştur (13).

Evliyâ Çelebi, bizzat ilk Anadolu seyahatine çıktığı tarihi 1640 yılı olarak belirtiyorsa da, O'nun bu tarihten daha önce çeşitli sebeplerle izmit, Bursa, Manisa, Kütahya gibi yerlere kısa yolculuklar yaptığı Seyahatnâme'deki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Evliyâ Çelebi, uzun sürmeyen ve hatta saklıca gerçekleştirdiği bu seyahatlerinin sonucunda, nihayet babasından meşhur seyahatlerine başlama iznini almıştır (14).

Evliyâ Çelebi, eski dostu olan Okçuzâde Ahmet Çelebi ile beraber 1640 yılı Nisan-Mayıs arası Bursa'ya gider. Deniz yoluyla yaptığı kısa izmit seyahatinden (21 Haziran 1640) sonra iki ay kadar istanbul'da kalır. 28 Kasım 1640'da babasının oğulluğu Ketenci Ömer Paşa ile Trabzon'a, oradan da Anapa'ya gider (15).

1641 Nisan ayında Azak Kalesi'nin Rus Kazakları'ndan geri alınması için Hüseyin Paşa komutasında yapılan sefere iştirak eder, fakat kış mevsimine girilince Azak alınamaz. Bunun üzerine Kırım'da Bahadır Giray Han'ın yanına gider ve O'nun himayesinde 1641-1642 kışı-

12-) *Türk Dili ve Edebiyatı Ansk., ist., 1979, III, 123; f.A., IV, 402.*

13-) *Türk Ansk., XVI, 37 ; Gelişim Hachette, ist., 1983, IV, 1300 ; Mehmet Süreyya, Sicilli Osmanf, ist., 1892, I, 444.*

14-) *Meşkûre Eren, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma, ist., 1960, s. 6.*

15-) *Meydan Larousse, IV, 457.*

nı Bahçesaray'da geçirir (16).

1642 yılı yazında Azak'ın geri alınışı harekâtına katılır. Han'dan müsaade isteyerek İstanbul'a doğru yola çıkar. Karadeniz'de müthiş bir fırtınaya yakalanarak gemisi batar. Kendi anlattığına göre, tam üç gün ölümle burun buruna geldikten sonra, bugünkü Bulgaristan sahillerine çıkıp canını zor kurtarır. Bir Türk köyünde sekiz ay hasta yattıktan sonra İstanbul'a dönerek dört sene kadar orada durur ve bir daha Karadeniz'de gemiyle seyahate tövbe eder (17).

1645 baharında Girit seferine katılarak, Yusuf Paşa komutasındaki ordu ile Hanya'nın fethinde bulunur bilâhare İstanbul'a döner (18).

1646 senesinde Erzurum Beylerbeyi Derterdar-zâde Mehmet Paşa'ya müezzin ve Erzurum gümrük kâtipliğine tayin edildiğinden, O'nunla 12 Eylül'de İstanbul'dan yola çıkarak Anadolu'nun pek çok şehir, kasaba ve köylerinde konaklaya konaklaya Erzurum'a gider. Derterdar-zâde'nin Şuşik Bey'ine karşı yaptığı sefere katılır (19).

Tebriz Han'ının memleketine dönen elçisine refakat ederek Azerbaycan ve Gürcistan'ın bazı taraflarını görür. Bir takım görevler nedeniyle Revan, Gümüşhane ve Tortum'a giden, Gönnye'nin zaptedilmesinde ve serhat paşalarının Gürcistan seferinde hazır bulunan Evliyâ Çelebi, 1647-1648 kış mevsimini Erzurum'da geçirir (20).

Erzurum Beylerbeyi Defterdar-zâde Mehmet Paşa, Kars'a tayini çıktığı halde bu yeni vazifesine gitmekten kaçınıp İstanbul'a hareket

16-) *Nedret İkiş, A.g.e., s.4 ; Şenseddin Sami, Kamûs-ül A'lâm, İst., 1889, II, 1100.*

17-) *f.A., IV, 403.*

18-) *f.A., IV, 403.*

19-) *Rehber Anak., İst., 1984, V, 250.*

20-) *Meydan Larousse, IV, 457.*

edince, Evliyâ Çelebi de O'na katılır. O sıralarda hükümet, Vardar Ali Paşa isyanına karşı gerekli işlerle uğraşır bir takım tedbirler almakla meşgulken, hükümete güvenemeyen ve Anadolu'daki başka paşalar ile anlaşmaya çalışan Defterdaroğlu Mehmet Paşa, Evliyâ Çelebi'yi kuvvet toplamak ve mektup taşımak gibi görevlerde, yani kurye olarak kullanır. Bu seyahatleri esnasında kar fırtınası sebebiyle yolunu şaşırarak ünlü Celâlîler'den Kara Haydaroğlu ve Katırcıoğlu'nun arasına düşen ünlü seyyah, Vardar Ali Paşa isyanı hakkında mühim bilgiler verir, O'nun ipşir Mustafa Paşa tarafından yenilerek ketledildiğini açıklar (21).

1648'de İstanbul'a gelen Evliyâ Çelebi, babasının ölümüyle ortaya çıkan miras işlerini hallettikten sonra, Şam Beylerbeyi Murtaza Paşa'ya intisâb ederek, O'nunla beraber 1648 Ağustos'unda Şam yoluna koyulur ve Ekim'de Şam'a varır. Murtaza Paşa'nın kendisini görevlendirmesi sebebiyle Suriye ve Filistin'in pek çok yerlerini görür. Paşa Sivas'a tayin edilince, O'nunla beraber Sivas'a gider. Vergi toplamak için Orta ve Doğu Anadolu'da epeyce dolaşır. Murtaza Paşa Sivas'tan azledilince, O'nunla 14 Temmuz 1650'de tekrar İstanbul'a döner (22).

Melek Ahmet Paşa 5 Ağustos 1650'de sadrazam olunca, Evliyâ Çelebi'yi müsâhip ve sırdaş edinir. Evliyâ Çelebi, sarayda çevrilen dolapları ve düzensizlikleri görür. Celâlîler'i cezalandırmak amacıyla orduyla Söğüt taraflarına gider. Malî bunalımı gidermek için sadrazamın piyasaya bozuk akçe sürmek istemesi, yeniçeri ağalarının da iştirak ettiği bir esnaf ayaklanmasına yol açar. Bunun üzerine Paşa, sadâretten azledilip Özi Beylerbeyliği'ne tayin edilince, O'nunla birlikte 1651

21-) *t.A.*, IV, 403.

22-) *Türk Ansk.*, XVI, 37 ; *Hayat Ansk.*, 1st., 1963, III, 1210.

Eylül'ün ortalarında yola koyulur. Böylece Evliyâ Çelebi'nin ilk Rumeli seyahati başlar. Yolculuklara kâh paşası ile, kâh tek başına çıkar. Rusçuk'tan İstanbul'a mektup götürüp getirir. Silistre'ye gider. Özi eyâletinin kasaba ve köylerini dolaşarak Baba-Dağı köylerini tahrir eyler (23).

Melek Ahmet Paşa'nın Rumeli Beylerbeyliği zamanında O'nunla Sofya'da bulunur. Paşa'nın azli üzerine 1653 Temmuz'unda İstanbul'a döner. Bir süre eğlence yerlerinde zevk ve safâ içinde vakit geçirerek, 1655 başlarına kadar İstanbul'da kalır (24).

İpsir Mustafa Paşa'ya mektup götürmek için Konya'ya giden Evliyâ Çelebi, Van Beylerbeyliği'ne tayin olunan Melek Ahmet Paşa ile yeni bir Anadolu seyahatine çıkar (9 Mart 1655-24 Haziran 1656). Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını dolaşmayı başarır. İranlılar tarafından götürülen koyun sürülerinin geri verilmesini sağlamak ve Bağdat Valisi Murtaza Paşa'nın İranlılar'a esir düşen kardeşini kurtarıp Bağdat'a getirmek görevleriyle İran'a ve Bağdat'a gider. Yezidiler arasında kalarak, onlar hakkında yeni bilgiler toplar ve bilâhare Van'a döner (25).

26 Temmuz 1655'de Özi Eyâletin'e vali tayin olunan Melek Ahmet Paşa ile İstanbul'dan kalkarak eyâlet merkezi Silistre'ye gider. Silistre'de üç günde Paşa'nın hanımı Kaya Sultan'a mektup getirip tekrar aynı yere döndükten sonra, 26 Mayıs 1657'de Macar Rakoczi üzerine yapılan sefere katılarak, bu seyahati sırasında Kırım Hanı IV. Mehmet Giray'ın hizmetine girer. Güney Rusya'ya yapılan akınlara ve Özi'ye saldıran Rus Kazakları'nın bozgunu ile sonuçlanan savaşlara katılır.

23-) *t.A., IV, 403-404.*

24-) *Nihal Atsız, A.g.e., (Önsöz).*

25-) *Türk Dili ve Edebiyatı Ansk., III, 124; Gelişim Hachette, IV, 1300-1301.*

Zafer haberini İstanbul'a ulaştırıp tekrar görevi başına dönen Evliyâ Çelebi, Özi Eyâleti'nde pek çok yeri dolaşır.10 Aralık 1657'de de İstanbul'a döner. Bir müddet Kaya Sultan'ın bahçesinde hoşça vakit geçirerek dinlenme fırsatı bulur.Melek Ahmet Paşa Bosna Beylerbeyi olunca, O'nunla birlikte yola çıktıysa da, Büyük Çekmece'de Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın adamları tarafından yaralandığından, tedavi için İstanbul'da bir ay kadar kalır (26).

IV. Mehmet'in Anadolu seyahatinde Bursa'ya,oradan da Çanakkale ve Gelibolu dolaylarına gidip gelen Evliyâ Çelebi, 9 Kasım 1659'da Boğdan'ın yeni voyvodası Stefanitza'yı memleketine götürren kabileyle beraber Edirne'den hareket ederek Romanya'ya doğru gider.Yaş sahrasında Eflâk Beyi Mihnea ile yapılan savaşta yer alır. Sonra Kırım atlılarıyla çeşitli akınlara katılıp Edirne'ye döner (27).

26 Nisan 1660 senesinde Köse Ali Paşa'nın maiyetinde Varad seferine katılır. Bu kalenin fetihnâmesini Bosna Beylerbeyi Melek Ahmet Paşa'ya takdim eder. Bu arada Bosna'yı gezerek akınlarda bulunur, hatta Venedik topraklarına kadar uzanır. Melek Ahmet Paşa tekrar Rumeli Beylerbeyi olunca Sofya'ya hareket eder (28).

29 Temmuz 1661'de Temeşvar Ovası'nda, Erdel seferine giden Köse Ali Paşa ordusuna rastlayıp iltihak eder. Kırım gazileri ile birlikte düşman çeteleriyle çarpışıp Erdel civarını bir hayli dolaşır ve kış mevsimini Belgrad'da geçirir. Baharda Arnavutluk'da vergi tahsil ettikten sonra 4 Nisan 1662'de İstanbul'a döner (29).

26-) *Meydan Larousse, IV, 457.*

27-) *Türk Ansk., XVI, 37.*

28-) *t.A., IV, 404.*

29-) *Nihal Atsız, A.g.e., (Önsöz).*

18 Mart 1663'de Fâzıl Ahmet Paşa'nın ordusuyla Avusturya seferine çıkar. Evliyâ Çelebi, bu seferin aşağı yukarı tüm safhalarını bizzat müşahade ettiğini, ayrıca Kırım atlıları ile Uyvar önünden kalkarak, Avrupa içlerinde büyük bir akına çıktığını belirtir. Hatta Bohemya'dan İsveç'e ve Hollanda'ya kadar pek çok yer gördüğünü anlatırsa da, o zamanın şatları göz önüne alındığında böyle bir maceranın doğruluğunda tereddüt edilebilir. Evliyâ Çelebi, aynı seferin devamı sırasında Belgrad'dan Hersek'teki Sührâ Mehmet Paşa'ya mektup götürdüğünü, Venedik sınırındaki hareketlere katıldığını, daha sonra Macaristan'a dönerek Zrinvar'ın zaptedilmesinde ve Raab savaşında bulunduğunu, Budin'den Eğri'ye giderek oraları gezdiğini ve Peşte'de Kara Mehmet Paşa ile biraraya geldiğini eserinde zikreder. Evliyâ Çelebi, Vasvar barışından sonra Viyana'ya elçi olarak gönderilen Paşa'nın maiyetine girerek, 9 Haziran 1665'de Viyana'ya gelir. Seyyah, Viyana'da imparator I. Leopold ve Montecuculli ile görüştüğünü, hükümdardan aldığı pasaport ile Avrupa'da uzun bir seyahate çıkarak İspanya, Danimarka ve Brandenburg gibi pek çok ülkeyi gördüğünü, Dunkarkız'a kadar gittiğini ileri sürerse de, bunların gerçekliğine pek inanılmaz. Evliyâ Çelebi, Viyana'da bulunduğu esnada, vaktiyle 1647 senesinde Erzurum'da katıldığı bir cirit oyununda Seydi Ahmet Paşa'nın savurduğu ciritle kırılan dört dışinden üçünü ehil bir dışıye tedavi ettirir (30).

29 Haziran 1665'de Viyana'dan çıkıp, çevreyi de gezerek Macaristan'a döner. Orada çeşitli eyâlet ve sancaklardaki kaleleri yoklamaya memur edilir. Oradan da Erdel, Eflâk ve Boğdan yoluyla Kırım'a gider. 1665 senesi içinde ve büyük bir ihtimalle güz başlarında, Kırım

30-) *Şemseddin Sami, A.g.e., II, 1100 ; f.A., IV, 405.*

Han'ı IV. Mehmet Giray ile Rus Kazakları arasında geçen bir muharebeye katılır. Bu adı geçen hadisenin ve Viyana seyahatinin tarihleri, Evliyâ Çelebi'nin Avrupa'da iki buçuk sene gezmediğini - aksi iddia edilmiyor- ispat etmeye kâfidir (31).

Evliyâ Çelebi Kırım'dan kara yolu ile Kafkasya'ya geçer. Dağıstan'ı, Hazar Denizi kıyılarını ve Volga boylarını gezip dolaşır. Bu arada Terek kalesinde iken Azak'a gitmekte olan bir Rus elçisinin kafilesine katılır.Kaleye varınca, Osmanlı ordusunun Girit seferine çıktığını duyar ve Kefe yoluyla Bahçe-saray'a gider. Adil Giray'ın bazı seferlerine iştirak edip, kara yolu ile İstanbul'a gelir. Bir kaç ay sonra, yani 26 Aralık 1668'de Edirne, Gümülcine ve Selânik gibi Rumeli şehirlerini gezer ; bütün Tesalya, Yunanistan ve Mora ülkelerini görür. Anaboli'den gemiyle Girit'e gider. Kandiye için yapılan tüm muharebelerde bulunarak kalenin fethine şahit olur. 1670 Nisan ayında Girit'ten ayrılıp, bazı Osmanlı kuvvetleriyle beraber Yunanistan'da, Mayna'daki isyanın bastırılmasında kendini gösterir. Oradan da Arnavutluk'a geçerek, bu ülkenin pek çok yerlerini ve Adriyatik sahillerini dolaşma fırsatını bulur. Nihayet 28 Aralık 1670'de tekrar İstanbul'a döner (32).

Evliyâ Çelebi, bunca ülke gördüğü halde Hacc'a gidemediğine üzüldüğünden dolayı, İstanbul'da bir kaç aylık dinlenmeden sonra on-dördüncü ve son seyahatine hazırlanır.Seyyahımız, bu Hacc yolculuğunu, tıpkı ilk seyahati gibi bir rüyaya bağlamıştır.Kadir gecesi Eyyüb Sultan'ı ziyaretinden sonra, rüyasında babasını ve hocası Evliyâ Mehmet

31-) *f.A.,IV,405 ; Türk Ansk.,XVI,38.*

32-) *Meydan Larousse,IV,458.*

Efendi'yi görmüş, onlarca kendisine Hacc'a gitmesi tavsiye edilmiştir. İşte bu rüya üzerine Hacc yapmaya karar veren Evliyâ Celebi, 21 Mayıs 1671 tarihinde dostlarından Sâilî Celebi ile yola koyulur. İstanbul'la Mekke arasında en kestirme yolu tercih edecek yerde, o güne kadar görmediği Batı Anadolu'yu, Sakız, Sisam, İstanköy ve Rodos adalarını; Güney Anadolu'yu, Adana, Maraş, Ayıntab ve Kilis taraflarını dolaşır. Suriye'ye geçerek, Şam'da Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın da katıldığı hüccâc kafillesi ile Hacc'a gider. Hacc farızasını yerine getirdikten sonra, Mekke'de Sarı Hüseyin Paşa'dan ayrılır ve Mısır hacılarına katılarak, Süveyş yolu ile Mısır'a gider. İlerlemiş yaşına ve oralarda aşırı sıcağa rağmen, hiç bir şeyden gözü yılmayan ve seyahat arzusunu asla yitirmeyen Evliyâ Celebi, Mısır'da Kethüdâ İbrahim, Canbulat-zâde Hüseyin, Defterdar Ahmet, Abdurrahman (Budin'in son müdafii) ve Boşnak Osman Paşaların valilik devirlerini görerek, bu ülkede sekiz-dokuz yıl kalır. Bu arada Mısır'da bulunmasından faydalanarak, Sudan ve Kuzey Habeşistan taraflarını gezer ve bu seyahatleri sırasında hayli para kazanır (33).

Evliyâ Celebi'nin Seyahatnâmesi'nde anlattığı son yolculuk, Mısır'a tayin edilen Abdurrahman Paşa'yı karşılamak üzere 12 Temmuz 1676'da Belbis yakınlarındaki Salihîye'ye kadar gidip gelmesidir (34).

Evliyâ Celebi'nin hangi tarihte, nerede öldüğü ve hangi kabristanda gömülü olduğu kesin olarak belli değildir. Ancak, kuvvetli bir ihtimalle 1682 yılından sonra fazla yaşamadığını söyleyebileceğimiz Evliyâ'nın, şayet Mısır'dan dönmüş ise, Meyyit-zâde kabri civarındaki aile suffesinde medfûn bulunması, bu güne kadar ortaya konan bir

33-) *Gelişim Alfabetik Gençlik Ansk., ist., 1980, IV, 1010 ; t.A., IV, 406.*

34-) *Meydan Larousse, IV, 458.*

faraziyedir diyebiliriz. Şişhâne'deki Lohusa Kadın Türbesi yanındaki Meyyit-zâde kabri ve onun bitişiğinde olan mezarlıktan günümüzde hic bir iz kalmamıştır. Bu hususta İbrahim Hakkı Konyalı şöyle der : " Evliyâ Çelebi ve babası, Lohusa Kadın Türbesi'nin yanında gömülüydü. Fakat yol yapılırken oradaki tüm mezarlar yerinden söküldü ve mezar taşları bir çukura dolduruldu. Ben yol yapılırken gitmiş ve mezar taşlarını görmüştüm " (35).

35-) Şaban Döğen, *Müslüman İlim Öncüleri Ansk.*, ist., 1987, s.100 ; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, ist., 1975, III, 49.

EVLIYA ÇELEBİ'NİN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ VE SAHSİYETİ

Osmanlılar'ca Araplar'ın " İbn-i Batûta " sı gibi telâkki olunan (36) Evliyâ Çelebi'nin fizik yapısını, Seyahatnâmesi'nde kaydettiği notlardan öğrenmek mümkündür. Evliyâ Çelebi, delikanlılık yıllarında zayıf, nahif, ince ve çocuk yapılı bir bedene sahiptir. Ancak çok çevik, atik ve hareketlidir. Gayet güzel ata biner, cirit oynamasını iyi bilir. Hattâ 1647 senesinde, Erzurum'da Seyyid Ahmet Paşa ile oynadığı bir cirit esnasında Paşa'nın savurduğu cirit ile dört dişi birden kırılmıştır. Bundan başka, Uyvar seferinde Kibleli-zâde'nin ciriti ile üç dişi daha sakatlanmış, bunun sonucunda bazı harfleri güçlkle telaffuz etmeye başlamıştır. Bir süre sonra Viyana'da bu kırık dişlerini bir dişçiye yaptırmıştır (37).

Gençliğinde sakalsız olan Evliyâ Çelebi, kendi ifâdesine göre hayatta hiç evlenmemiştir. Bunda seyahat etmenin büyük tesiri olsa gerektir. Seyahatnâmesi'nde Bosna seyahati sırasında çektiği yol zahmetinden dolayı akâmete maruz kaldığından ve bu sebeple çocuğu olmasından ümidini kestiğinden söz eder. Bilâhare, 65 yaşında iken ve Mısır'da kaldığı sırada da Kalavun hastahanesinde aldığı bir ilaç ile gençleştiği iddiasında bulunur (38).

Evliyâ Çelebi'de iki karakter çok bariz bir şekilde göze çar-

36-) Mehmet Tahir, A.g.e., III, 49.

37-) Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, Türkçe: Zuburi Denişman, 1st., 1969, I, 7-8.

38-) f.A., IV, 406-407.

par : Her şeyi öğrenmek, herkesi tanımak ve seyahat ... Aslında O'nun seyahat arzusu, birinci arzusunu tamamlamaya da sebep olur. Daha çocuk yaşında iken, pek çok şahsı tanıma fırsatı bulmuş, özellikle kendisinden yaş itibariyle çok büyük olan kimselerin toplantılarında bulunmaktan zevk almış, onların tarihî vak'alarla ilgili olarak anlattıkları hikâyeleri pür dikkat dinlemiştir. İşte bu durum, O'nda her yeri gezip görme iştiağını uyandırmıştır. Evliyâ Çelebi'nin gezme ve öğrenme ihtirası hayatının son anına kadar sönmemiş, hattâ ihtiyarlık devresinde uzun süre kaldığı Mısır'da, zamanın büyük alimlerinden Şeyh Ali Sabramallisi'den tam üç yıl, tıpkı çocuk gibi ders almıştır. Zamanına göre yüksek tahsil yapamamışsa da, bu konudaki eksikliklerini ve kültürünü gördükleriyle tamamlayabilmiştir. Kendisindeki tahsil eksikliği, bilhassa tarihî olayları anlatırken çok açık seçik görülmektedir (39).

Evliyâ Çelebi'nin çok kuvvetli bir hayal gücü vardır. Sergüzeştlere, maceralara atılmayı çok sever. Pek çok harbe katılmış, kendisini olayların bizzat içinde bulmuştur. Dolayısıyla bir askerdir (40).

Evliyâ Çelebi şâyân-ı hayret bir müdekkiktir denilebilir. Yeni tanıdığı bir devlet ricâlinin hayatını mutlaka öğrenerek yazar, onun tüm özelliklerini araştırır, enteresan yönlerini ortaya çıkarır. Kısa-
ca, asrının devlet yöneticilerini olaylara dayanarak gayet hoş tasvir eder. O, gezdiği her ülkede gördüğü her şeyi sorup öğrenmiş, tetkik etmiş ve meşhur kitabına aktarmıştır. Uğradığı her beldede bulunan bütün sarayları, köşkleri, hanları, hamamları, sebilleri, çeşmeleri, es-

39-) E.Ç.,A.g.e., (Türkçe : Zuburi Denişmen), I, 8.

40-) E.Ç.,A.g.e., (Türkçe : Zuburi Denişmen), I, 8.

ki eserleri, âbideleri teker teker sayılarıyla beraber eserine geçirmiştir. Bununla da yetinmemiş, yukarıda zikrettiğimiz yapıların kimler tarafından yaptırıldığını, mimarlarını, kaç mal edildiğini, büyüklüğünü, tezyinatını, her birisinin kapısı üzerinde ve içinde olan kitâbeleri, tarihleri bir bir kaydetmiştir. Sade bu kadar da değil.. Uğrak verdiği her kasabanın halkı hakkında ilginç bilgiler toplamış, onların din yapılarını, âyinlerini, örf ve âdetlerini, lisanlarını, giyiniş biçimlerini ve neler yiyip içtiklerini incelemiştir (41).

Evliyâ Çelebi, hattat, nakkaş, müzikçi, şâir ve biraz da kuyumcudur. Sesi çok güzeldir. Nesri çoğu zaman sade ve tekellüfsüzdür, kendi çağının ağdalı nesrine uymaz. Hattâ bazan o kadar orijinal ve güzeldir ki, Evliyâ Çelebi'ye XVII. yy.'ın Dede Korkut'u lakabını vermek hiç de yanlış olmaz (42).

Evliyâ Çelebi temiz ve saf yüreklidir. Nâzik ve güler yüzlüdür. Herkesle iyi geçinir. Bütün insanları çok sever ve herkes tarafından da sevilir. Bu halleriyle O'nu bir dalkavuk olarak düşünmemelidir. O, sadece geçim erbâbıdır. Her toplulukla iyi geçinmelidir ki, insanları yakından tanıyabilsin ve seyahat gayesine ulaşabilsin. Evliyâ, bütün insanları kendi gibi düşünür ve bundan dolayı da her anlatılana inanır. Duyduklarını hiç tetkik etmeden aynen kaleme alır. O'nun Seyahatnâmesi'ni okurken akıl almaz rivâyetler gözümüze çarpar. Doğru olmadığına yüzde yüz emin olduğumuz halde yine de zevkle okumaya devam ederiz. Mübalâğaları, saflığının ve samimi oluşunun neticesidir. Mizahî yönü çok kuvvetli olan ve pek güzel taklit yapan Evliyâ Çele-

41-) E.Ç., A.g.e., (Türkçe : Zuburi Danışman), I, 10-11.

42-) Nihal Atsız, A.g.e., (Ünsüz).

bi'nin dillere destan olan mübalağacılığı, belki de bu özelliğinden ileri gelmektedir. Çok geniş muhayyilesi olan Seyyah'ın mübalağacılığı hoş görülmelidir kanaatindeyiz. O'nu mübalağacıdır diye yerden yere vurmak büyük haksızlık olsa gerektir. Şunu hemen belirtelim ki ; Seyahatnâme'de yer alan mübalağalı ve gerçekleşmesi inkânsız rivâyetlerin büyük yararı olduğu şüphesizdir. Zira, bu suretle Evliyâ Çelebi devrinin düşünce biçimini bize samimiyetle nakletmektedir. Zaten O'nun belki de asıl değeri, her şeye inanarak kitabına geçirişindedir (43).

Evliyâ Çelebi, çok sevdiği kişilerin iyi yönlerini kaleme almaktan zevk duyduğu gibi, kötü ve çarpık taraflarını da belirtmekten asla vazgeçmez. Mükemmel bir tenkitçidir. Haksızlıklara kesinlikle tahammüllü yoktur. Hazırcevaptır. Bulduğu meclislerde herkese kendisini dinletmeyi bilir. Çok yer gezdiğinden dolayı bildiği pek çok enteresan hikâyeyi ve macerayı gayet güzel bir dille anlatmasını becerir (44).

Evliyâ Çelebi'nin çok sayıda ülkeyi nasıl dolaşabildiği merak konusudur. Çünkü buna para kâfi gelmez. Aslında O, bu inanılmayacak kadar uzun süren yolculukları için pek para harcamaz. Aksine bu seyahatler kendisine para kazandırır. Söyle ki ; Evliyâ Çelebi, yukarıda belirttiğimiz özelliklerinden dolayı zamanının devlet adamları arasında iyi tanınmıştır. Bir beldeye tayin olunan herhangi bir paşaya kapılanır. O'nun imamlığını veya müezzinliğini kabul eder. Şayet bu paşa, bir sefere çıkıyorsa O da bu sefere katılır. Savaşlara da mükemmel silahlı olarak girer. Bu şekilde paşanın maiyyetinde masraf yapmaz. Katıldığı savaşlardan bol ganimet toplayarak döner. Payına düşen esirleri satıp paraya çevirir. Ayrıca devrin teâmillü gereği beğenilen bir

43-) *t.A., IV, 408 ; Nihal Atsız, A.g.e., (Ünsörs).*

44-) *E.Ç., A.g.e., (Türkç : Zuhuri Danişman), I, 9.*

takım davranışları karşılığında, çoğu kez para veya altın almaktan çekinmez. Bu, O'nun tabii hakkıdır. Fakat bütün bu söylediklerimiz, Evliyâ'nın paraya düşkün olduğu anlamına gelmez. Parayı sever, ama tapmaz. İstanbul'da bulunan akrabalarına sürekli yardım etmeye çalışır (45).

Evliyâ Çelebi dindardır, fakat mutaassıp değildir. Kerâmetlere, rüyaya, fala, tılsıma ve yıldız ilmine içtenlikle inanır. Özellikle rüya, O'nun başlıca hareket noktasıdır. Güzelliğe ve güzele bayılır. Saza ve güzel sese mest olur. Rind tabiatlıdır. Tevazû sahibidir. Meclis âdâbına uymasını bilir. Zenginle zengin, fakirle fakirdir. Eğlenceden haz duyar. Evliyâ Çelebi, aslında hayatın her türlü zevkini tatmış, İstanbul'un mesîrelerini, meyhânelerini, saz ve söz âlemlerini dolaşmış, gününden kâm almış bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar. Buna göre Evliyâ Çelebi, tam bir İstanbul hovardasıdır denilebilir. Şehrin ne kadar mukallidi, meddahı, sâzende ve hânendesini mevcutsa hepsini tanır. İçkilerin ve keyif verici maddelerin tümünü bilir. Bütün içkileri evinde bulundurduğunu, fakat bunlardan hiç birinin tadına bakmadığını, sadece evine misafir olarak gelen arkadaşlarına ikrâm etmek için bu içkileri sakladığını Seyahatnâmesi'nde kaydeder (46).

45-) *t.A., IV, 407.*

46-) *t.A., IV, 408 ; E.Ç., A.g.e., (Türkçe : Zuhuri Danışman), I, 9-10.*

II. B Ö L Ü M :

SEYAHATNAME'NİN MAHIYETİ, DEĞERİ VE

ÖZELLİKLERİ

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi hakkında yazılacak o kadar çok şey vardır ki, konuya nereden başlamak gerektiğini kestirmek bile oldukça güçtür. Bilindiği gibi, dünya seyyahları içinde Evliyâ Çelebi, her zaman değerini koruyacak olan Seyahatnâmesi ile özel bir yer işgal eder.

Bazen, Tarih-i Seyyah adıyla da anılan Seyahatnâme bir kaç yönden tetkik edilebilir :

1- Seyahatnâme, her şeyden önce bir otobiyografi (kendi kendini anlatma) şâheseridir. Eserin baş rol oyuncusu, tüm faziletleri ve eksikleriyle Evliyâ Çelebi'dir. Bu kitapta bütün sevgileri, nefretleri, zevkleri, korkuları ve tiksinnmeleri ile Evliyâ Çelebi'nin kendisiyle karşılaşırız.

2- Seyahatnâme, adından da anlaşılacağı gibi bir seyahat eseridir. Seyyah gezip dolastığı çok sayıda ülkeyi, illeri, hattâ köy ve kasabaları kaleme almış, her yerin, diğerlerine benzemeyen özelliklerini belirtmiştir. Vilâyetlerin ticaret hayatı, folkloru, töre ve âdetleri, bunların yapılış tarzı, insanların giyim-kuşamı, yoksulluk ve zenginlikleri üzerinde genişçe durmuştur. Her yerde gözüne çarpan mimari eserleri tanıtmıştır. Dolayısıyla XVII. yy. şehirlerini tasvir eden bu açıklamalar, mukayeseli coğrafya, sanat tarihi ve etnoğrafya açısından eşsiz bir değer ifade etmektedir. Yazarın, daha çok gördüklerini ve duyduklarını dile getirmesi, eserine orijinallik katmaktadır.

3- Seyahatnâme, aynı zamanda bir tarih kitabıdır. Evliyâ Çelebi, hayatı boyunca olup biten tarihi olayların çoğunu gözüyle görmüş gibi anlatmaya çalışmaktadır. Pek çok tarihi şahsiyeti huy ve karakterleriyle tanıtan bu kitap, tarih olaylarına bir hatıra zenginliği ilave etmektedir. Ayrıca, Evliyâ Çelebi'nin bizzat içinde bulunduğu sayısız seferler ve savaşlar, eşi görülmemiş bir canlılık ile tasvir olunmaktadır. İşte Evliyâ Çelebi, diğer tarihçilerden bu saydığımız özellikleriyle ayrılır, hadiselerin gerçek yüzünü gören bir sanatçı ve romancı hüviyetine büründür.

4- Seyahatnâme'nin bölümlerinin çoğu sürükleyici bir macera hikâyesi gibi okunur. Yazar, kuvvetli tahkiye sahibidir. Olayları, giriş, düğüm ve sonuç bölümlerini dikkate alarak anlatır. Okuyucuyu iyice meraklandırdıktan sonra, tabiri câizse hiç akla gelmeyen bir sonuca bağlar. Olayların arasına insan hafsalasının almıyacağı, fakat kişiyi hayal dünyasında gezdiren acayip şeyler ilâve eder. Örneğin, fil doğuran kadınlar, gelecekte haber veren mağaralar, bir çok mucize ve kerâmetler Seyahatnâme'de yer alır. Zaten ilgi çekici anlatıma ve mübalağaya düşkünlüğü olan Evliyâ, dinlediği olayların, okuduğu eserlerin hep efsaneye kaçanlarını nakletmekten büyük haz duyar. Kendisinin de katıldığı kale fetihleri, eşkiya baskınları ve deniz yolculukları küçük birer macera romanı denilebilir. Macera kahramanlarını da, karakter ve portre yönünden roman kişileri gibi ortaya koyar. Tarihi şahısların iç yüzlerine inerek onları tahlil eder. Sanatkâr romancı metoduyla hareket eder (47).

Özet olarak Seyahatnâme, hem içindeki Türkçe imkânları açı-

sından zevkle okunması, hem de tarih, coğrafya, folklor, hukuk, sosyoloji ve filoloji bakımından derince incelenmesi gereken çok önemli bir eserdir.

Üslûp açısından Seyahatnâme, orta dönem nesrinin en kudretli eseri sayılır. Evliyâ Çelebi, ilk başta üslûp süslerinden titizlikle sakınmıştır. Tabiiikten uzak kalmamış, seçilere az yer vermiştir. Benzetmeleri ile tasvirleri hem çok canlı, hem de mazmun adı verilen kaidelerden uzaktır. Hiç duyulmamış, fakat çok uygun düşen benzetmeleri vardır. Halk dilinden alınmış söz ve deyimler, aynı zamanda Evliyâ'nın kendi buluşları, eserin üslûbunu sonu gelmeyen bir lezzete dönüştürmüştür. Seyahatnâme'nin dili, biraz okunduktan sonra insanı aniden tesir altına alan bir büyüye sahiptir. Bu kitabın en canlı yönü ise, hitap ve söyleşmelerde karşımıza çıkar. XVII. yy.'da şehirde ve taşrada, aydınlar, askerler ve halk arasında konuşulan dil, cümle yapıları, zengin deyimleri, töre mecazları, kısaca bütün güzellikleriyle Seyahatnâme'ye aktarılmıştır. Evliyâ Çelebi eserini yazarken, hem konuşma dilinde yer almayan kelimeleri sanat veya bilgisini göstermek açısından kullanmaya kalkışmamış, hem de konuşulurken yapılan bazı sentaks ve gramer haricine çıkmalardan çekinmemiştir. Evliyâ, " tâbir" diye nitelendirdiğimiz klişeleşmiş sözleri en fazla kullanmış bir yazardır. O, sayılarla birlikte geçen kelimeleri çoğullandırmaktan çekinmez. O'nda Karagöz'ün son zamanlarına kadar devam edip gelmiş olan söz, tâbir ve nüktelelere de rastlamak mümkündür. Evliyâ Çelebi'nin üslûbu, bir kaç sayfa okunduktan sonra alışılıp zevk alınacak türdendir. Söz konusu olan bu üslûbun üzerinde herhangi bir değişiklik yapmaya hiç ihtiyacı yoktur. Bu gün için yabancı sayılabilecek yönlerden bir bölümü tarihî terimlerdir ki, bunlar ancak açıklanabilir. Yoksa,

bu terimlerin Türkçeleştirilmeleri bir takım yanlışlıklara sebep olur. Diğer bir bölümü ise devrinin tâbirleridir. Bunları atlayıp es geçmek, veya bu günkü dile çevirmek hem yanlışlığa, hem de eksikliğe yol açar. Evliyâ, Seyahatnâmesi'nde hemen her sözüne " hamd-i Hüdâ " ile başlar, sözlerini bir sonuca bağlarken " ahar-ı kâr " veya " âhirdü'l-emr " der (48).

Seyahatnâme çok titizce incelendiği zaman, bu kıymetli eserin ortaya koyduğu ma'lûmatın bir kısmının ve hattâ bir takım müşâhedele- rin tam orijinal olamadığı göze çarpar. Bunun yanında Seyahatnâme'de bir çok tenâkuzlar, tekrarlar, tarih hataları, ifâde düşüklükleri ve diğer eserlerden yapılan iktibaslar da hemen dikkati çeker. Ayrıca, bu kitabın basımı ve değişik zamanlarda yapılan istinsahları sırasında kelime, gramer, metin çıkarmaları gibi sayısız hatalar yapıldığı bili- nen bir gerçektir. Pek tabii ki, bu saydığımız hata ve eksikliklerin müellife mi, yoksa müstensih veya mürettibe mi ait olduğunu şu an için ayırt etmek imkânsızdır. Evliyâ Çelebi, anlattıklarının büyük bölümünü bizzat görmüş ise de, geri kalan bölümünü de ya bir yerde okumuş, veya birisinden işitmiştir. Müellif, Seyahatnâme'nin çeşitli yerlerinde Makrizî, Taberî, Zehebî, Celâl-zâde Salih, Alî, Solak-zâde gibi yazar- lardan, yunan, latin ve macar lisanları ile yazılmış tarihlerden, At- las Minor ve " mappa mundi " 'den faydalandığını, muhtelif mahallî eserlere, kanunnâmelere, eyâlet tahrir defterlerine, menâkıbnâme ve velâyetnâmelere başvurduğunu söyler. Diğer taraftan, Evliyâ'nın bizzat kaynak olarak belirttiği Saznâme (Nihâni Çelebi), Saltuknâme (Kenan Paşa), Sâkinâme (Mantıkî) gibi yazarları bilinen eserlerle, Tuhfe Ta-

48-) Ahmet Kabaklı, A.g.e., I, 241 ; Mehmet Ali Birant, Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi, ist., 1984, s. 40-43.

rihi, Yanuvan Tarihi gibi müellifleri bilinmeyen eserlerin birer nüshalarına kütüphanelerimizde şu ana kadar rastlamak mümkün olmamıştır. Öyleyse Seyahatnâme, hem adından bahsedilen eserlerden bizi haberdar etmek, hem de onların mahiyetleri hakkında bir fikir verebilmek açısından büyük kıymet ifade eder. O halde, şunu özellikle altını çizerek vurgulamak gerekir ki, Evliyâ Çelebi'nin kaynak olarak beyân ettiği eserler ortaya çıkmadıkça ve Seyahatnâme'nin bütün yazma nüshaları karşılaştırılarak bir tenkitli basım yapılmadıkça, bu önemli eserin mahiyeti ve değeri üzerinde yorum yapmak kesinlikle doğru olmaz (49).

Tüm uydurmalarına ve mübalağalarına rağmen, değerini asla göz ardı edemediğimiz Evliyâ Çelebi ile Seyahatnâmesi hakkında, gerek yabancı ülkelerde ve gerekse bizde birbirine tamamen zıt görüşler ileri sürülmüştür. Ünlü Seyyah, bazılarına göre XVII. yy.'ın bir ana kaynağının müellifi, bazılarına göre ise yalnızca hikâyeler uyduran bir masalcıdır. Örneğin, genellikle bütün Osmanlı tarihçilerini şiddetli bir şekilde tenkit ederek onların kıymetlerini inkâr eden Sekfû Gyula, Evliyâ Çelebi'yi, kişiye hoş zaman geçirtmekten başka yararı olmayan bir eserin yazarı olarak nitelendirir, Seyahatnâme'deki her türlü bilgiyi yalan veya yanlış sayar. Garplı bir tarihçi sıfatı ile, şark yazarlarını aşağılayan ve incelemesine Seyahatnâme'nin eksik tercümelerini esas alarak hüküm vermeye kalkışan bu macar âlimi, ünlü Türk Seyyahı'nın kaleme aldığı tüm bilgilerin uydurma olduğunu isbata çalışır. Halbuki, bir çok kısımlarda tenâkuz ve uydurmalarını inkâra kalkışmadığımız Evliyâ'nın, binlerce sayfadan oluşan Seyahatnâmesi'nde üzerinde durduğu çok sayıda meselenin sıhhatini, yüzeysel bir karşılaştırma

49-) *Meşhûre Eren, A.g.e., s.18-19.*

sonucunda ortaya çıkarılmış bir kaç hataya bel bağlayarak ve bunları incelenmemiş bölümlere şâmil kılarak hüküm altına almak, ilmi usüllere aykırı bir harekettir. Bu yüzden, eserde zikredilen bütün mevzûların teker teker tetkik edilmesi, Türk ve yabancı kaynaklar ile sıkı bir şekilde karşılaştırılması gerçekten çok lüzumludur. Şunu da hatırlatmalıyız ki, Avrupa'da geçen asırdan beri pek çok âlim, Seyahatnâme'nin ehemmiyetini kavrayarak, O'na dayanıp müteaddit tetkiknâmeler meydana getirmişlerdir. Aynı şekilde Evliyâ Çelebi'yi çok iyi anlayabilen ve O'ndaki doğru ile yanlışını pek güzel ayırt eden J. Deny, meşhur eserin mübalâğa ve yalanlarına rağmen, mütenevvî ve bol bilgileri ihtivâ eden kıymetli bir kaynak olduğunu söylemekte hiç mahzur görmemiştir (50)

Seyahatnâme'deki tarihî bilgilerin eski ve orta çağlar ile Evliyâ Çelebi'nin ulaşmadığı devirlere ait olan bölümleri kaynak kabul edilemez. Kendi zamanı yani XVII. yy. hakkında beyân ettiklerine gelince, bu zamanda cereyan etmiş bir takım belli başlı olayları çoğu kez müşahit sıfatı ile anlatma alışkanlığını sürdüren ve bu olaylardan bir kısmına aklın kabul edemeyeceği şeyler ilâve eden Evliyâ Çelebi'ye bu alanda da gözü kapalı güvenmek doğru olmadığından, yazdıklarını daima başka kaynaklar ile titiz bir şekilde kontrol etmek mecburiyeti vardır. Zira, Seyahatnâme'de müellif tarafından zikredilen olayların yılı ve ayı bilindiği halde, günü pek kestirilememiş, bu da okuyucularda haklı bir şüphe uyandırmıştır (51).

Seyahatnâme'nin nerede ve nasıl yazıldığını incelemek de ayrı bir konudur. İlk etapta bu kitabın, ünlü Seyyah'ın seyahatleri sona erdikten sonra kaleme alındığı düşünülebilir. Fakat, eser dikkatlice

50-) *f.A., IV, 409-410.*

51-) *f.A., IV, 409.*

incelendiğinde, yukarıdaki düşüncenin aksi bir sonuç ortaya çıkar. Örneğin, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin daha birinci cildinde hayatının muahhar yıllarına rastlayan olaylardan bahseder. Diğer taraftan, dokuzuncu ve onuncu ciltlerin Mısır'da yazıldığı kuvvetle muhtemeldir. Evliyâ Çelebi Mısır'dan İstanbul'a döndükten sonra çok fazla yaşamamış olduğuna göre, on ciltten oluşan bu muhteşem eseri baştan aşağı son zamanlarda meydana getirmiş olamaz. Bir tahmin yürütmek gerekirse, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ni değişik yıllarda bölüm bölüm yazmış ve bilâhare bazı hâşiyeler ekleyerek tamamlamıştır. Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'ni istediği şekilde tamamlamayı başaramadığı, daha sonra doldurulmak üzere açık bırakılmış yer isimlerinden, tarihlerden ve sadece serlevhaları yazılmakla yetinilen sayfaların mevcudiyetinden anlaşılmaktadır (52).

Evliyâ Çelebi'ye eski müellifler tarafından kesinlikle değer verilmemiş, tarihlerde ve tercüme kitaplarında kendisinden söz edilmemiştir. Seyahatnâme, ilkönce J.V. Hammer'in dikkatini çekmiş ve bu âlim incelediği bir nüshayı kaynak içinde gösterdiği gibi, Seyyah'ın kısa bir hal tercümesini de yazmıştır. Ondan sonra Osmanlı Tarihi'nin kaynaklarından sayılan Seyahatnâme'ye gün geçtikçe daha fazla değer verilmiş, gerek eser ve gerekse yazarı hakkında bir hayli neşriyat yapılmıştır (53)

Seyahatnâme, ilk defa eserin önsözü ile seçilmiş bir kaç hikâyeden müteşekkil olarak "Müntehabât-ı Evliyâ Çelebi" adı ile 1830 senesinde tab edilmiş ve daha sonra da 1846, 1848, 1863 yıllarında ye-

52-) *t.A., IV, 410 ; Meşkûre Eren, A.g.e., s. 22-23.*

53-) *t.A., IV, 410-411.*

niden yayımlanmıştır. On ciltten oluşan Seyahatnâme'nin tamamı, Pertev Paşa Kütüphanesi'ndeki nüsha esas tutularak (nu. 458-462) 1896'da Necip Asım Bey'in çalışmaları ve İktidam Gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey'in gayretiyle basılmaya başlanmış, ilk dört cildi aynı yıl içinde basılmış, beşinci cildi de 1897'de tamamlanabilmiştir. Altıncı cilt, Macar Akademisi'nin yardımı ve Dr. Karacson'un bazı tashihleri ile 1900 yılında neşredilmiş ve bu cilt öneminden dolayı Macarca'ya tercüme edilmiştir. Bu ilk altı cildin neşri esnasında memlekette sıkı bir sansür idâresi bulunduğundan, eserden pek çok bölümler çıkarılmış, aynı zamanda da dil açısından bir hayli değişiklikler yapılmıştır. Yedinci ve sekizinci ciltler, o ana kadar yapılmış bulunan tablardan farklı düşünülerek birkaç yazmanın mukayese edilmesi sûretiyle Türk Tarih Encümeni tarafından ve Kilisli Rifat Efendi'nin denetiminde 1928 senesinde tab edilmiştir. Dokuzuncu cilt, yine çeşitli yazmaların karşılaştırılması ve Tournefort'ın Voyage Du Levant, Thomas Allom'ın Constantinople and Seven Church, Jouanin'in Turquie isimli eserlerinden naklen yirmialtı adet muhtelif levhalarla ve Ali Reis'in 1567 senesine ait Ege haritası ile beraber 1935 yılında ve nihayet onuncu cilt de, Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sindeki Kahire ve İskenderiye haritalarının ilavesiyle 1938 senesinde Maarif Vekâleti tarafından bastırılmıştır. Yalnız, bu son iki ciltteki okunuş ve transkripsiyon hataları eserden faydalanmayı azaltmaktadır. Son zamanlarda ise, Reşat Ekrem Koçu Seyahatnâme'nin her cildini kısaltılmış bir şekilde çıkarmaya başlayarak, ancak beş cildini (1943-1951) yayımlayabildi. Mustafa Nihat Özön de, "XVII. Asır Hayatından Levhalar" adı ile iki cilt halinde bir müntehabât çıkarmış, bilâhare vaktiyle sansüre uğramış parçaların bir kısmını da üçüncü cilt halinde neşretmiştir. Ayrıca Zuhuri Danışman,

Seyahatnâme'nin, her cildi daraltılmış olarak on ciltlik yeni bir baskımına girişmiştir (1969-1970).Seyahatnâme'nin bazı bölümleri Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusça, Macarca, Rumence, Bulgarca, Sırpça,Yunanca, Ermenice ve diğer batı dillerine çevrilmiştir (54).

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nin değerini ortaya koyabilmek için, on cildin içine aldığı konuları ortaya koymakta fayda vardır :

I. Cilt : İstanbul'un tarihi görünüşü, çeşitli milletler ve Osmanlılar tarafından kuşatılması ve fethi, İstanbul'da bulunan mübarek makamlar, ziyaretgâhlar, her padişah devrine dair olayların özeti, Sultan Süleyman Kanunnâmesi, bu devirde Anadolu ve Rumeli'nin mülki taksimatı, vezirler tarafından yaptırılan camiler, mescitler, medreseler, dârülhadisler, tekkeler, imâretler, hastahaneler, kervansaraylar, sebilhaneler, hamamlar, vezir konakları...Fatih Sultan Mehmet zamanından Sultan İbrahim devrine kadar yetişen bilginler, vezirler, nişancılar, İstanbul'da mevcut olan tophâne, tersâne, tüm esnaf çeşitleri ve halkının sanatları ...

II. Cilt : Mudanya ve Bursa. Osmanlı imparatorluğu'nun yıldızının doğuşu, İstanbul'un fethinden önce gelen büyük Osmanlı padişahları, camiler, türbeler, vezirler, âlim ve şairler, ziyaret mahalleri, Bursa'nın kazaları, Trabzon ve civarı, Abazalar yurdu, Gürcistan, daha pek çok seyahatler ve olaylar ...

III. Cilt : Üsküdar'dan Şam'a kadar olan yol boyundaki şehir, kasaba, köy ve önemli yerlerin durumu.. Cildin sonlarına doğru Şumnu, Niğbolu, Silistre, Babadağı, Filibe, Sofya, Edirne şehirleri hakkında geniş ve ilginç malûmât...

IV. Cilt : İstanbul'dan Van'a kadar yol boyunca yer alan şehir, kasaba, köy ve önemli yerlerin tamamının durumu, Evliyâ Çelebi'nin yolda başından geçen macerâlı hayat, Van'dan sonra elçilik ile İran'a gitmesi, İran'da şahit olduğu değişik hâdiseler, daha sonra da Irak hususunda geniş bilgi...

V. Cilt : Evliyâ Çelebi, bu cildin başında genişçe Tokat ve Kürdistan olaylarından, havâlisinden söz eder, enteresan diyebileceğimiz olaylara karışır. Oradan Rumeli tarafında bulunan Özi'ye geçer. Lehistan'ı gezip dolaşarak bu belde hakkında bilgi verir. Sarıkamış, Akkırman, Kili Kalelerini anlatmaya çalışır, bilâhare Çanakkale Boğazı'na geçer, Gelibolu'dan ve Boğdan seferinden bahseder. Bir baştan bir başa Orta Avrupa'yı gündeme getirir.

VI. Cilt : Tümüyle Macaristan ve Almanya'dan söz eder.

VII. Cilt : Bu cildin ihtivâ ettiği konular ; Avusturya, Kırım, Kafkasya'da Dağıstan, Çerkezistan, Kıpçak Diyarı, Ejderhan ve civarındadır.

VIII. Cilt : Bu ciltte yine Kırım ahvâli, Girit olayları, Selânik ve Rumeli olayları yer alır.

IX. Cilt : İstanbul'dan Mekke ve Medine'ye kadar yol güzergâhındaki bütün şehir ve kasabalar, başına gelen garip hâdiseler ve Haremeyn hakkında geniş bilgi, bu cildin konularını teşkil eder.

X. Cilt : Tamamen Mısır ve civarından bahseder. Bu cildin sonunda " temmet ül kitâb fi şehri rebülâhir, sene hamse ve hamsin ve mie ve elf " ibâresi göze çarpar (55).

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin birkaç tane yazma nüshası mevcuttur. Bunlardan biri Fatih'de Millet Kütüphânesi'nde, Pertev Paşa

55-) E.C., A.g.e., (Türkç : *Zuhuri Danışman*), I. 12-13 ; *Türk Dili ve Edebiyatı Anek.*, III, 126 ; *Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi*, 1st., 1983, XII, 233-250.

kitapları içinde 458-462 numaralar arasında kayıtlıdır. Diğeri Süley-
mâniye Kütüphanesi'nde, Beşir Ağa kitapları arasında 448-452 numara-
larda kayıtlıdır. Bir diğeri, Topkapı Sarayı (Bağdat Köşkü) Kütüphanesi-
sinde 304 numarada kayıtlı olan yazmadır. Ayrıca İstanbul Üniversite-
si Kütüphanesi'nde çeşitli zamanlarda istinsah edilen iki yazma mev-
cuttur ki, bu yazmalardan biri 2371 numarada, diğeri ise 5939 numarada
kayıtlı gözükmektedir. Bütün bu yazmaların yanında, matbû Seyahatnâ-
me'nin yedinci cildinin önsözünde verilen bilgiye göre, Londra Asya
Cemiyeti Kraliyet Kütüphanesi'nde Seyahatnâme'nin ilk dört cildini
içine alan bir yazma mevcut olduğu gibi, Viyana Kütüphanesi'nde de sa-
dece dördüncü cildi kapsayan bir yazma nüshanın bulunduğu anlaşılma-
ktadır (56).

Evliyâ Çelebi'nin Şakanâme adlı bir başka eserinin olduğu
kendisi tarafından söyleniyorsa da, bu eser şu ana kadar ele geçmiş
değildir (57).

Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi hakkında şimdiye kadar gerek
bizde gerekse diğer ülkelerde çok sayıda bir takım tetkikler, monogra-
filer ve eserler vücuda getirilmiştir. Bu hususla ilgili olarak aşağı-
daki dipnotta zikredilen kaynaklara göz atmakta fayda vardır (58).

Son olarak şunu söyleyebiliriz ki ; Türk gezi edebiyatının
şüphesiz en büyük yazarı kabul edilen Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi,
yalnız XVII. yy. Osmanlı dünyası için değil, Kafkasya, Arap ülkele-
ri, Balkanlar ve Orta Avrupa bakımından da mühim bir tarihsel coğrafya
ve kültür atlası özelliğindedir (59).

56-) *Meşhûre Eren, A.g.e., 26-29.*

57-) *Meydan Larousse, IV, 458 ; Mehmet Tahir, A.g.e., III, 49.*

58-) *Bkz. Yılmaz Öztuna, A.g.e., XIV, 261-263 ; i.A., IV, 410-412 ; Mehmet Ali Birant, A.g.e., s. 45-48.*

59-) *Ana Britannica Genel Kültür Ansk., ist., 1986, VIII, 389.*

III. B Ö L Ü M :

XVII. YUZYILDA ANADOLU'DA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİM

GRUPLAR VE MEZHEPLERİ

Osmanlılar'ın egemenliği altındaki topraklarda çeşitli din ve mezheplere mensup insanlar yaşıyordu. Herkes, bir dinî topluluğa üye olmak suretiyle Osmanlı yönetimi içindeki statüsünü de ortaya koyuyordu. Bu teşkilatlanma, sadece dinî işler yönünden değil, aynı zamanda sosyal ve idarî hizmetlerin yürütülmesi bakımından da gerekliydi. Böylece din ve mezhep esasına dayalı sosyal ve idarî yapı belirliyordu (60).

Şunu hemen ifade edelim ki ; bizim araştırma konumuz, Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı devir itibariyle Anadolu'da yaşayan gayrimüslim gruplardır. Bu nedenle, gayrimüslimlerden söz edilirken XVII. yy. baz olarak alınacaktır. Bu çalışmayı yaparken, Osmanlı idaresi altındaki gayrimüslim toplulukları fazla teferruata kaçmadan genel olarak inceledik. Elbette ki, bu grupların tarihî gelişimini, dinî ve idarî düzenlemelerini geniş bir şekilde ele almak, ayrı bir tez çalışmasını gerektirecektir.

Bir noktayı daha hemen belirtmeliyiz ki ; Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin gruplandırılmaları, muhtelif tarih kitaplarında farklı şekillerde ortaya konmuştur. Örneğin, Doç.Dr. Gül-nihâl Bozkurt, " Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)" adlı eserinde, Osmanlı Devleti'ndeki zimmî grupları genel olarak açıklarken şöyle der : " Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmiler

60-) *Bilal Eryılmaz, A.g.e., s.51.*

dinleri bakımından Hıristiyanlar, Museviler ve Sabifler olmak üzere üç ana gruba ayrılırlar. Katolik Hıristiyanlar, Latinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Maruniler (Lübnan katolikleri), Kibtiler ve Katolik Rumlar ; Katolik olmayan Hıristiyanlar ise Ortodokslar, Gregoryenler, Nasturiler, Yakubi Süryaniler, Melkitler ve Mandailer'di. Museviler ise Rabbaniler, Karaitler ve Samiriler'di" (61).

Stanford Shaw, "Osmanlı imparatorluğu ve Modern Türkiye" adlı eserinde, Osmanlılar'ın Müslümanlar'ın yanı sıra üç temel millet daha kabul ettiklerini, bunların Ortodokslar, Yahudiler ve Ermeniler olduğunu ifade eder (62).

Doç.Dr. Bilal Eryılmaz ise ciddi bir araştırma mahsülü olan ve "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi" adını taşıyan eserinde konuyla ilgili olarak şu bilgiye yer verir : « Osmanlı egemenliği altında bulunan gayrimüslim topluluklar, başlıca "Ortodokslar", "Ermeniler", "Katolikler", "Yahudiler" ve "Protestanlar" 'dan meydana gelmekte idi » (63). Biz de tez çalışmamızda gayrimüslimlerden söz ederken, bu sıralamayı göz önünde bulunduracağız. Fakat XVII. yy.'da Anadolu'da "Protestanlık" olmadığından, bu gayrimüslim toplulukla ilgili herhangi bir açıklama yapmayacağız.

1 - ORTODOKSLAR 1

Osmanlı Devleti'nde en büyük gayrimüslim millet topluluğunu Ortodokslar meydana getirmekteydi. Ortodokslar yani Rumlar, devlet hi-

61-) *Gülnehâl Bozkurt, A.g.e., s.11.*

62-) *Stanford Shaw, A.g.e., I, 215.*

63-) *Bilal Eryılmaz, A.g.e., s.51.*

yerarşisinde diğer topluluklardan öndedir. İstanbul'un fethinden sonra bütün ırklara ve dinlere tanınan serbestiden faydalanan zümrelerin başında Ortodokslar geliyordu (64). Ortodokslar, Osmanlı fethinden önce bir takım özerk patrikliklere bölünmüş durumdaydılar : Ohri ve Tırnova'da Bulgar patrikliği, İpek'te Sırp larınki, İstanbul'da da Rum Ortodoksların patrikliği bulunuyordu. Ancak dilleri dışında doktrin ve âyinleri yaklaşık aynı olduğundan, Fatih Sultan Mehmet fetihten hemen sonra bunları İstanbul patriğinin liderliğinde birleştirdi ve buna karşılık patriğin Osmanlı egemenliğini kabul etmesini sağladı. Fatih'in fetihten sonra tayin ettiği Patrik'ten itibaren 24 Mart 1657 yılına kadar, bütün Rum patrikleri milleti tarafından seçildikten sonra bizzat padişahlar tarafından kabul olunurdu. Patrik, padişah tarafından onaylanır ve imparatorun varlığı olmadan yapılabilen bütün Bizans âyinlerine izin verildiği gibi, patrik resmen göreve atanırdı. Kendisine üç tuğlu Osmanlı paşası rütbesi verilirdi. İstanbul'daki Fener bölgesindeki patrikhanesinden taraftarlarına dinî ve lâik konularda Ortodoks yasalarını uygulardı ; Böylece yaygın dinî görevlerine ek olarak, önemli lâik sorumluluklar da yüklenmiş durumdaydı. İstanbul'daki Fener Patrikhanesi, Ortodokslar'ın dinî ve idarî merkezi durumunda idi. Ortodoksların büyük çoğunluğu Rum olduğundan, Fener Patrikhanesi'ne "Rum Patrikhanesi" de denilmiştir. Ayrıca Antakya, İskenderiye ve Kudüs'te de müstakil Ortodoks patrikler mevcuttu. Şu bilgiyi de konumuza ilâve etmek gerekir : Rum patriği III. Patenios'un kendisine bağlı olan Eflak ve Boğdan voyvodalarını isyana teşvik etmesi sebebiyle 1657'de idam edilmesinden sonra, patriğe karşı yapılan bu imtiyazlı

64-) *Bilal Eryılmaz, A.g.e., s. 51.*

muamele kaldırılarak sadrazamlar tarafından kabul görmeleri kanunlaşmıştır (65).

2 - ERMENİLER :

Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan teb'asından olan Ermeniler, Ortodoks ve Katolik mezheplerinden ayrı bağımsız bir kiliseye ve dinî düşünceye sahiptiler (66).

Ermeni ulusal kilisesi öğretisi olarak Monophysite (Hz.İsa'da ilâhî ve insanî tabiatın birleşerek tek tabiat olduğunu savunanlar) olduğundan, Ortodoks kilisesi tarafından dinsizlikle suçlanıyordu. Üyeleri, eski Ermeni Krallığı'nın geleneksel merkezi olan Doğu Anadolu'nun ucunda, Kafkasya'da ve yurtlarının önce Bizanslılar sonra da Türkler tarafından alınması üzerine göç ettikleri Kilikya bölgelerinde toplanmışlardı. Bizans'ın son dönemlerinde mühim bir politik ve ticarî rol oynamalarından dolayı İstanbul'da da pek çok Ermeni vardı. İstanbul'un fethinde Ermeni Kilisesi'nin katolikleri Kafkasya'da Osmanlı topraklarının dışında Eçmiyazın'de bulunuyorlardı, ayrıca Kilikya'da da rakip bir piskoposluk vardı (67). Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra, bu şehirdeki Rum Patrikhanesi'ni koruduğu gibi, 1461'de Bursa'daki Ermeni Piskoposu Ovakim (Hereoghim)'i, bir kısım Ermeni aileleri ile birlikte İstanbul'a getirtmiş, O'nu Ermeni Patriği tayin ederek, Samatya'daki Sulu Manastır denilen kiliseyi bunlara tahsis etmişti. Yahudi ve Rumlar'a tanınan yetkiler Ovakim'e de verilmişti. Ayrıca Süryani, Habeş ve Kıbtî kiliseleri de söz konusu patrikliğe bağlanmış

65-) Bilal Eryılmaz, A.g.e., s. 39.

66-) Bilal Eryılmaz, A.g.e., s. 55-56.

67-) Stanford Shaw, A.g.e., I, 216.

tı (68). Diğer taraftan Fatih, Ankara, Bayburt, Adana, Tokat ve Sivas çevresinden de bir kısım Ermeni ailelerini getirterek şehrin muhtelif yerlerine yerleştirmiş, İstanbul'da Ermeni nüfusunu çoğaltmıştı. İstanbul'un altı ayrı semtine yerleştirildiklerinden, Ermeniler'e "altı cemaat" adı verildiği belirtilir. Bu altı cemaatin en mühimi Samatya'da Sulu Manastır kilisesinin etrafında bulunduğundan, Patriklik makamı da burada kurulmuş ve Kumkapı'ya nakledildiği tarih olan 1641 senesine kadar orada kalmıştır (69). Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde "millet-i sâdika" olarak bilinmişlerdir (70).

Ermeniler'den Katolik mezhebine girmek isteyenlere karşı alınan ilk tedbirler, IV. Murat zamanında (1613-1640) başlamıştır. 1630 yılına kadar, İstanbul'da Ermeni cemaati içinde farklı bir mezhep sözü konusu değildi. Bu tarihten sonra, Roma'ya bağlı papazların etkisiyle Ermeniler arasında Katolik Mezhebi yayıldı. Zira Katolik papazlar, misyonerlik çalışmalarında Ermeniler'i kullanıyorlardı (71).

3 - KATOLİKLER :

Katolikler, başlangıçta nüfusları fazla olmadığı için önemli bir mezhep olarak görülmemişler ve diğer gayrimüslim topluluklar gibi bir statüye sahip kılınmamışlardı. Osmanlı Devleti'nin Katolikler'le olan münasebeti İstanbul'un fethedilmesiyle başlamıştır. Fatih, fetih-

68-) Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler, ist., 1983, s. 49.*

69-) İremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul), Terc. ve Tah : Hrand D. Adreasyan, ist., 1952, s. 80.*

70-) Nejat Göyünç, *A.g.e., s. 50.*

71-) Bilal Eryılmaz, *A.g.e., s. 59.*

ten sonra, "Latin Reayası" denilen Katolikler'e Galata'da yerleşme izni vermiş ve bunların dini âyinlerinde serbest olduklarını, rızaları olmadan Müslüman yapılmayacaklarını da içine alan bir ferman çıkarmıştır. Fakat Katolikler " Millet " olarak teşkilâtlandırılmamışlardır. 1656'da Latin cemaat çoğalınca, İstanbul'da halkın dini işlerini düzenlemek üzere Roma Kilisesi tarafından bir piskoposluk kurulmuştur. Fatih'in Katolikler'e bir " Millet " statüsü vermemesinin çeşitli nedenleri olabilir. Bu nedenlerden ilki, Katolikler'in o dönemde nüfus bakımından az oluşlarıdır. ikincisi, Katoliklerin dini bakımdan Roma'daki Papalığa bağlı oluşlarıdır. Üçüncü sebep ise, Ortodoks Kilisesi'ni canlandırmak suretiyle Osmanlı Devleti'ne karşı Hıristiyan ittifakına mani olmaktır. Papalık makamı, Osmanlı tebaası olan Katolikler'in bir milletbaşlarının olmamasından ve Kanunî Sultan Süleyman devrinde kurulan geleneksel Osmanlı-Fransız dostluğundan faydalanarak, Osmanlı topraklarında yoğun misyonerlik faaliyetlerine girişmiştir ki, bu faaliyetler, XIV. Lui zamanına (1643-1715) rastlamaktadır (72).

4 - YAHUDİLER :

Osmanlı Devleti'nde başka önemli bir grup da Yahudiler idi. Osmanlı idaresinin akılcı ve hoşgörülü siyaseti sayesinde Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden göç edenlerle birlikte, imparatorluk bünyesindeki Yahudiler'in sayısı giderek artmıştır. Yahudiler'e de hahambası liderliğinde kendi milletlerini kurma izni verilmiştir. 1839 yılına kadar hukukî bir belge verilmemesine rağmen, hahambasının da kendi

72-) *Gülnihâl Bozkurt, A.g.e., s.13 ; Bilal Eryılmaz, A.g.e., s.61-63.*

milleti üzerinde patriğinkine eş vazifeleri vardı. Yahudiler'e o kadar fazla özerklik tanınmıştı ki, durumları gözle görünür şekilde düzelince, Hıristiyanlar'ın İspanya'yı tekrar fetihlerinden sonra buradan ve Polonya, Avusturya ve Bohemya'daki zulümden kaçan Yahudiler, ticarî ve diğer kabiliyetleriyle birlikte sermayelerini de Osmanlı İmparatorluğu'na taşımışlardır. Bunlar kısa sürede zenginleşmişler, Osmanlı ithalat ve ihracatında önemli rol oynamışlar, XVI. yy. padişahları arasında mühim etkinlikler kazanmışlardır. Önceleri siyasî konularla pek ilgilenmemişlerdir. Avrupalı Yahudiler'in göçlerinden önce Önasya'da yaşayan Yahudiler arasında Talmud'u kabul eden ve saygı gösteren bir grup (Rabbinit) ile, bu konuda daha az titiz olan Karayitler arasında kökten bir ayrılık mevcuttu. Batı Avrupalı göçmenlerden çoğu bunlardan Rabbinitler'in liderliğini benimsediklerinden, milletin çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Fakat, İspanya ve Portekiz'den gelenler, Karayitler'i kabul ederek ayrı bir Sephardin toplumu meydana getirmişlerdir. Almanya ve Orta Avrupa'dan gelenler ise, ayrı bir Eskenazi grubunu oluşturmuşlardır. İspanyol kökenli Yahudiler çok sayıda göç ettikleri için, kısa zamanda Yahudi topluluğunu, kurumlarını ve geleneklerini hakimiyetleri altına almışlardır (73).

73-) *Stanford Shaw, A.g.e., I, 215-216 ; Bilal Eryılmaz, A.g.e., s. 68-69.*

SEYAHATNAME'YE GÖRE ANADOLU'DAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN
DURUMLARI VE YAŞADIKLARI YERLER

Seyahatnâme'ye göre XVII. yy.'da Anadolu'da varlıklarını sürdüren gayrimüslimlerin durumlarına ve yaşadıkları yerlere bir göz atmadan önce -her ne kadar tez çalışmamızda bugünkü Türkiye sınırlarını esas alıyorsak da- Anadolu eyâleti hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olur kanaatindeyiz.

Merkezi 1451'e kadar Ankara, bu tarihten sonra Kütahya olan Anadolu Beylerbeyliği, Osmanlı eyâletleri arasında, Mısır, Budin ve Rumeli eyâletlerinden sonra protokolde 4. gelmektedir. En eski eyâlettir. Önce Anadolu eyâleti vardı, sonra Rumeli eyâleti kurulmuştur.

Anadolu çekirdek eyâleti, Osmanlı Cihan Devleti'nin nüvesidir. Bu eyâlet iki şekilde teşkil edilmiştir : Bizans'tan fethedilen topraklar ve Türkmen Beylikleri'nin ilhâkı yoluyla sağlanan topraklar.

Bütün eyâletler gibi Anadolu eyâletinin de sınırları ve sancak sayısı, Osmanlı klasik (yani Tanzimat öncesi) çağının uzun asırlarında daralıp genişlemiş, azalıp çoğalmıştır (74).

Bu kısa izahtan sonra, Seyahatnâme'de yer alan gayrimüslimlerin Anadolu topraklarında yaşadıkları yerleri ve buralardaki durumlarını sırasıyla açıklamaya çalışacağız.

74-) *Yılmaz Öztuna, A.g.e., XIII, 185-186.*

İSTANBUL :

Şunu hemen ifade edelim ki biz, İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin durumlarını ele alırken bu büyük şehri Anadolu yakası ve Avrupa yakası diye ikiye ayırmak yerine bir bütün olarak incelemeyi daha yararlı bulduk. Ardından da Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı devirde genellikle kasaba veya kaza olarak geçen, ama bugün İstanbul'un semtleri olarak bilinen beldeleri -şayet gayrimüslimler buralarda varsa- sıraladık.

Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi'nin birinci cildinin tamamına yakın bölümünü İstanbul'a ayırmıştır. Bu cildin hemen başında Osmanlılar'ın hükümet merkezi olan İstanbul'un kurucularının kimler olduğunu, bu kurucuların şehrin tamiriyle ilgili neler yaptıklarını anlatmış, özellikle şehrin 9. kurucusu olan Konstantin ve O'nun inşa ettirdiği şeyler hakkında geniş malûmât vermiştir (75).

Biz, İstanbul'un tarihi ile ilgili bu geniş bilgiye tez çalışmamızda yer vermek yerine, İstanbul'un -doğulu kaynaklara göre- dokuz kurucusunun sadece adlarını vermekle yetindik :

1- Hz.Süleyman, 2- Hz.Süleyman'ın oğlu Ruhbaam, 3- Madyan oğlu Yanko, 4- Büyük İskender, 5- Yanko'nun oğlu Pozant (Bozondan), 6- âKayser-i Rum (Roma imparatoru), 7- Vezellos Kayser, 8- Yagfur, 9- Konstantin (76).

75-) *Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, Sad : Tevfik Temelkuran, Necati Aktas, Münin Çevik, ist., 1966, I, 16-18 ve 25-29;*

Not : Bundan sonraki metinlerde devamlı olarak adı geçen bu Seyahatnâme kullanılacaktır.

76-) *İsmet Parmaksızoğlu, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (Giriş) , Ank., 1983, (Önsöz).*

istanbul'da inançlar ve töresel yapı, yy.'ları kapsayan kültür değişmelerinin kalıntılarını taşır. Paganlar'la Hıristiyanlar'ın yanyanalığı, zaman içinde Hıristiyanlar'la Müslümanlar'ın beraberce var oluşlarına ve etkileşimlerine dönüşmüştür. Farklı kültür ve uygarlık kökenleri de töresel yapının oluşumuna tesir etmiştir. (77).

XVI. yy. sonunda, yani XVII. yy. başlarında istanbul'da yaşayan gayrimüslimler, Rum, Ermeni, Yahudi, Karamanlı, Galata Frenkleri ve Galata Rumları olmak üzere 6 gruba ayrılmıştı. Bu gruplardan sadece Rum Ortodoks ve Ermeni kiliseleri ile Yahudi havralarına bağlı olanlar resmen tanınmıştı. Gayrimüslimler çoğunlukla istanbul'un Marmara denizi sahillerine yerleşmişler, kendi kiliseleri ve havraları etrafında biraraya gelmişlerdi. Bunlar dinsel başkanlarını kendileri seçerler, bu seçimi padişahın onaylaması sonucunda dinsel başkanlar resmen atanmış kabul edilirdiler. Gayrimüslim topluluklar, dinsel başkanlarından memnun değillerse, azledilmesi için padişaha baş vurabilirlerdi. XVIII. yy.'a kadar istanbul'da aşağı yukarı 40 kadar Rum kilisesi vardı. Bu kiliselerin idaresi ve şehirdeki Rum toplumunun çeşitli meseleleri ile Patrikhane ilgilenirdi. Rumlar'ın ekonomik durumları oldukça iyiydi. istanbul'un yiyecek ticaretini ele geçirdikleri gibi, bilâhare deniz ticaretiyle de ilgilenererek çok zenginleştiler. Ermeniler ise, genelde Yenikapı ve Kumkapı taraflarında oturuyorlardı. içlerinden tefecilik ve ipek ticareti yapanlar, belli bir refah seviyesinin üstüne çıkmışlardı. Ekmekci-başılık, ekseriya Ermeniler'in elinde bulunuyordu. istanbul'da Ermeniler'e ait 5 kilise vardı. Bunlardan Surp Nikoğayos, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adlı 3'ü Langa'da ;

biri Balat'da ; Surp Georg adını taşıyan diğer biri de Sulu Manastır'da idi. Şehirde keşişler hariç olmak üzere 4-5 vardapet, 3 piskopos ve 100'den fazla papaz mevcuttu. İstanbul'un yerli Ermeni halkı 80 hânedan ibarettir ; fakat hariçten gelerek bu şehirde gurbet hayatı geçirenlerin sayısı 40.000 hâneyi geçer. Avrupa'dan değişik zamanlardaki göçlerle nüfusları çoğalan Yahudiler'in, XVII. yy.'a doğru İstanbul'da 40-45 kadar sinagogları mevcuttu (78).

XVII. yy.'da İstanbul'da yaşayan gayrimüslimler arasında Karamanlılar'ın da olduğunu daha önce zikretmiştik. Karamanlı denilen halk, Rum oldukları halde Rumca bilmezler ve Türkçe konuşurlar. Karamanlılar'ın önceleri Yedikule civarında kendi hallerinde ayrı bir topluluk teşkil ettikleri, eski Rum kiliselerinden olup, bugün Samatya'dan Narlıkapı'ya doğru caddenin sol kenarında yer alan " Hakios Konstantinos " kilisesinin tarihinden anlaşılmaktadır. Bu kilisenin, o zaman " Karamanlılar kilisesi " diye anıldığı eski kayıtlarda göze çarpmaktadır. Karamanlılar mahallesinde yerleştirilmiş Karamanlı halk, daha sonra Fener'e ve Kumkapı'ya, sonra da şehrin başka bölgelerine dağılıp, oralardaki Rum kiliselerine bağlanmış ve müstakil bir cemaat durumundan çıkmıştır (79).

Eremya Çelebi Kömürçüyan, "İstanbul Tarihi" (XVII. Asırda İstanbul) adlı eserinde, 1551 senesinde İstanbul'a gelen Nicolas de Nicolay'ın Karamanlılar hakkındaki şu malûmatına yer verir : "Karamanlılar (eski Kilikyalılar) diğer yabancı milletler gibi vergiyle mükelleftirler. Ticaret ve zenaat işleriyle uğraşırlar. Dükkanları Bedesten'in ya-

78-) *Yurt Ansk.*, V, 3814 ; *Brand D. Adreasyan, Polonyalı Sineon'un Seyahatnamesi (1608-1619), İst., 1964, s. 4.*

79-) *Kömürçüyan, A. g. e., s. 77.*

nındadır. Karamanlı kadınlar, özellikle kibar aile mensupları, diğer Rum kadınları gibi, hamama ve kiliseye gitmek müstesnâ, çok az sokağa çıkarlar. Zamanlarını evlerde nakış işleyerek geçirirler. Aşağı seviyede olan kadınlar ise, sokaklarda çeşitli gıda maddeleri satarlar. Zenginler çok ağır ve süslü giyinirler. Onların elbiseleri kadife veya ipektendir, başlarına uzun ve rengârenk çiçek işlemeli bir serpuş giyerler ki bu, arkalarından yere kadar uzanan büyük bir tül ile örtülüdür. Erkekleri ise, diğer Rumlar gibi giyinirler. Onlar aynı dinden olduklarından İstanbul patriğine bağlıdırlar (80).

İstanbul'da mahalleler cami, kilise, yahut sinagog gibi dinî yapı etrafında kurulur, buralarda çoğunlukla aynı dine ve kültüre bağlı gruplar yaşardı. Toplantı merkezi olarak da kullanılmaya çalışılan dinî binalar mahalle halkının müşterek sorumluluğu altındaydı (81).

IV. Murat devrinde (1623-1640), İstanbul'da bir emlak yazımı yapılmış, bu sayım üç ay kadar sürmüştür. Sonuç şöyledir : 9990 Müslüman Türk mahallesi (sokağı), 957 Yahudi mahallesi, 304 Rum mahallesi, 27 Ermeni mahallesi, 17 Frenk (Avrupalı) mahallesi (=11.295 mahalle = sokak) (82).

Rahip Simeon, 1610 yıllarında İstanbul'da 40.000 Yahudi, 40.000 Rum, 10.000 Ermeni evinin olduğunu, Türk nüfusunun ise sayılamayacak kadar çok olduğunu zikreder. Aynı yıllarda Sandys, şehrin nüfusunu 700.000, 1640'da Venedik'in İstanbul büyükelçisi (balyozu) Contarini 1.000.000'un üzerinde, 1672'de d'Arvieux 1.000.000, 1680'de Venedik balyozu Civrano 800.000 olarak gösterirler (83).

80-) Kömürçüyan, A.g.e., s. 78.

81-) Yurt Anak., V, 3815.

82-) Yılmaz Öztuna, A.g.e., XII, 167.

83-) Brand D. Adreasyan, A.g.e., s. 12 ; Yılmaz Öztuna, A.g.e., XII, 170.

KARA PIRI PAŞA KASABASI :

Kasabanın 1000 kadar bağlı, bahçeli evleri olup, burada Yahudi, Rum ve Ermeniler otururlar. iskele başındaki 200 civarında dükkânın büyük bir kısmı meyhane ve bozahânedir. Kasabada 200 kadar da kirmit ocağı mevcuttur. Zira, bu muhitte Arnavut dalgıçlar Temmuz ayında başka hiç bir yerde bulunmayan bir çeşit siyah çamur çıkarırlar (84).

HASKÖY KASABASI :

Galata'ya bağlıdır. Bir Müslüman mahallesi olup, geri kalan 11 mahalle Yahudi'dir. Yahudiler, nüfus olarak toplam 17.000 kadardır. Bu kasabayı gören, Rumeli'nde Selânike, Arabistan'da Safed şehrine benzetir ki, bütûn Anadolu'da bu derece kalabalık Yahudi'nin oturduğu başka bir yer yoktur. 7 kiliseleri, 12 sinagogları vardır. Bunun dışında, 2 mahalle Rum ve bunlara ait 3 kilise, bir mahalle de Ermeni dikkati çeker. Ayrıca Rumlar'ın, Azize Paraskevi'ye ithâf edilen ve yer altında akan bir ayazmaları (85) vardır. Hasköy'ün dükkânlarının sayısı 600'ü geçer. 300 evi, 100 meyhanesi mevcuttur. Kúpeli Yahudi'nin kokulu elma suyu ve Tiryandafile isimli Rum'un misket şarabı erenler içinde çok meşhurdur. Yahudi çocuklarının terbiye ettikleri şeftaliler pek güzeldir. Hasköy dağında, geriden beyaz çakıl taşı gibi görünen Yahudi kabristanı vardır ki, İstanbul'da tek Yahudi taifesi kab-

84-) E.Ç., A.g.e., I, 286.

85-) *Ayazma (Yunancaı Hagiasma): Ortodokslarda Hz. isa'nın vaftizinin hâtırasına ithaf edilen kutsal su ve su kaynakları. Ayazmalar, Hıristiyanlar'ca kutsal yerler kabul edilip, çeşitli hastalıklar ve sıkıntılar için oralara şifa dilemeye gidilmektedir.*

ristanı burasıdır. Ölenlerin başka bir yere gömülmesi mümkün değildir. Fakat bir kaç seneden beri (XVII. yy.) hahambaşıları diğer bölgelerde de hakim izni ile mezarlık yapmalarına izin vermiştir (86).

KASIMPASA :

Burası eski devirde mamur bir manastır olup, kâfirler arasında " Ayalonka " adı ile meşhur imiş. Fetihden sonra Müslüman mezarlığı haline getirilmesi ferman olunmuştur. Kasımpaşa'nın, IV. Murat sayımına (1638) göre 11.085 evi mevcuttur. Yaklaşık nüfusu 150.000 kadardır. 10 mahalle Rum'u ve bir mahalle Ermeni'si vardır. Gerisi Türk'tür ve Yahudi'si de bulunmaz. Bazı dükkân sahipleri Yahudi ise de, bunlar Kasımpaşa'da değil, başka yerlerde ikâmet ederler (87).

GALATA :

Galata'da 18 Müslüman, 70 Rum, 3 Frenk, bir Yahudi ve iki Ermeni mahallesi mevcuttur. Başhisar'da kesinlikle kefere bulunmaz. İkinci Hisar'da da Arap camine varıncaya kadar yine kefere yoktur. Adı geçen mahallelerde oturanların elinde Fatih'ten kalma ferman olduğundan, buralara gayrimüslim sokmazlar. Burada ikâmet edenlerin çoğu, Sultan Ahmet zamanında İspanya'dan gelen bağırıları yanmış Müslümanlardır. Bu bölgelerin korunmasına azamî dikkat gösterilir. 1638 yılında yapılan nüfus sayımına göre bu bölgede 200.000 Hıristiyan, 1000 Yahudi ve 60.000 Müslüman oturmaktadır. 70 civarında kilisesi olup, bu ki-

86-) E.Ç., A.g.e., I, 287-288.

87-) E.Ç., A.g.e., I, 289-290.

liselerden biri Fransa'nın Erganon kilisesidir. Venedik kilisesi ise ona çok yakındır. Diğer taraftan Galata'da Rumlara ait pek çok manastır ve şifa evleri dikkati çeker. Ermeniler'in 3 kilisesi, Yahudiler'in ise 2 sinagogu mevcuttur. Yahudiler, diğer gayrimüslimlerden çok korkarlar ve çekinirler. Kefere mahallelerinden bekçiler hiç eksik olmaz. Çünkü bunlar, defalarca başkaldırıp isyankâr davranışlarda buldukları halde, güzellikle muamele edilmiş, ateşleri söndürülmüştür (88).

Galata'da yaşayan halk, bir kaç sınıftan oluşur. Buranın meyhanecileri Rum, satıcıları Ermeni, meyânecileri Yahudi, ulûfecileri ise Yahudi çocuklarıdır. Meyhaneci ve ulûfecilerin işleri tam anlamıyla rezâlettir (89).

BESİKTAS :

Eskiden bu şehre " Taş beşik " anlamına gelen " Kona Petro " denilirmiş. Bu ismi almasına, "Yaşka" adında bir rahibin yaptırdığı büyük bir kiliseye Kudüs'deki " Beytüllahın " denilen yerden getirdiği Hz. isa'ya ait beşik sebep olmuştur. Hz. isa, çocukken bu taş beşik içerisinde yikanmıştır. Bundan dolayı kilise " Beşiktaş " ismi ile şöhret bulmuştur. Papaz ölünce, Harkıl oğlu İlyâ adındaki kral, sözü edilen bu taş beşiği Ayasofya kilisesinin sağ tarafındaki tabakaya yerleştirmiştir ki ; halâ ziyaret edilir. Bunun üzerine Müslümanlar da bu şehre " Beşiktaş " demişlerdir (90).

88-) E.C., A.g.e., I, 299-300.

89-) E.C., A.g.e., I, 301.

90-) E.C., A.g.e., I, 310.

Beşiktaş'ın yukarı kısmında biraz Ermeni ile bir küçük Ermeni kilisesi vardır. Yahudi çoktur. Rumlar'ın ise, ayazmaları ve bir de kiliseleri bulunmaktadır (91).

ORTAKÖY KASABASI :

Bu kasaba, eskiden Hıristiyan yatağı idi (92).

Ortaköy'de bir kısım Ermeni oturur ve bir Ermeni kilisesi vardır. Köy halkının çoğunluğunu Yahudiler teşkil eder. Bu iskelede az sayıda Türk mevcuttur. Rumlar'ın da Ay Yorgi adında bir kilisesi olup, bu kilise ve suyu tatlı olan ayazmaları bağların içindedir (93).

KURUÇEŞME KASABASI :

Bu kasabanın kıyılarında zenginlerin yalıları olup, iç tarafta geniş bir dere içinde bir Müslüman mahallesi, 11 kadar Yahudi evi ve 3 mahalle de Rum evleri yer alır. Yahudiler'in 3 sinagogu, Rumlar'ın ise 2 kilisesi mevcuttur. 200 kadar dükkânın çoğu Rumlar'a aittir (94).

Eremya Çelebi Kömürcüyan'a göre Kuruçeşme'de Türk yoktur. Bir Ermeni kilisesi ile bir miktar Ermeni ve Ay Dimitri kilisesi ile de Rumlar vardır. Burada çok sayıda mağrur Yahudi oturur (95).

91-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 43-44.

92-) E.Ç., A.g.e., I, 313.

93-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 45.

94-) E.Ç., A.g.e., I, 313.

95-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 45.

ARNAVUTKÖY KASABASI :

Şirin bir kasaba olan Arnavutköy'ün deniz kıyısında 1000 kadar hânesi vardır ki, hepsi de Rum ve Yahudilere aittir. Yahudileri saz ehli ve zevk sahibidir. Rum Hıristiyanları'nın çoğu Laz'dır. Müslüman'ı ise çok azdır (96). Rumlar'ın Arhangel Mikhaıl adlı güzel bir kiliseleri vardır (97).

RUMELİHİSARI :

Evliyâ Çelebi'nin anlattığına göre, kefare zamanında tepenin üzerinde eski bir kilise ve içinde de bir rahip varmış. Bu rahip gizlice islâm dinini kabul ederek seçme Müslümanlar safına katılmış. 300 kadar gizlice Müslüman olmuş, gönüllü yaralı dervişi olan yiğit bir papaz imiş (98). Rumelihisarı'nın dış varoşu (99) deniz kıyısında darca bir yer olup, kayalar üstünde 1060 kadar evden oluşur ki, 7 ev Rumlar'ındır. Burada Yahudi yoktur. Halkı çok dindar olduğundan, meyhâne bile bulunmaz (100).

İSTİNYE KASABASI :

Evliyâ Çelebi'nin açıklamasından anladığımıza göre, bu kasabada, fetihten önce kiliseler varmış. Bu kiliselerin tamamı İstinye adlı

96-) E.Ç., A.g.e., I, 314.

97-) Kınırcıyan, A.g.e., s. 45.

98-) E.Ç., A.g.e., I, 314.

99-) Varoş (Macarca) : Şehrin sur dışı mahallesi. Çok çabuk büyüyen şehirlerde, asıl düzenli şehrin çevresinde belirmiş, genişlemiş olan mahalleler ve şehir bölümleri.

100-) E.Ç., A.g.e., I, 316.

bir rahibin idaresinde imiş. Daha sonraları Ceneviz kafirleri Galata'yı istilâ ettiği zaman, bu rahip istinye kilisesinden ayrılarak Girit Adası'na kaçmış ve oraya yerleşerek bir kilise yaptırmıştır. istinye'de Rum ve Müslümanlar içiçe otururlar (101).

YENİKÖY KASABASI :

3000 hânesi olan bu kasabanın 3 mahalle Müslüman'ı ve 7 mahalle Hıristiyan'ı göze çarpar. Yahudisi yoktur. Zaten, Rumlar ve Lazlar Yahudi'yi bulsalar hemen öldürürler. Bu durum onları sevmediklerinden kaynaklanır (102).

Eremya Çelebi Kömürçüyan'a göre, Yeniköy'de Ermeni az bulunur, fakat pek çok Rum vardır. Rumların çoğu kayıkçı, kaptan ve zengin adamlardır (103).

TARABYA KASABASI :

Murat Han zamanında Yeniköy'e Ruslar saldırdığında, gerçekten yiğit olan Tarabya kasabası halkı Kazaklar'la mücadele edip, kafire küçük bir toprak parçası vermemişlerse de, şehir kafirler tarafından ateşe verilerek harap edilmiş, bilâhare yine imâr edilmeye başlanmıştır. 800 hânelik bir kasaba olup, bir mahalle Müslüman, 7 mahalle de Hıristiyan'dır. Tarabya, bir Rum köyüdür denilebilir (104).

101-) E.C.,A.g.e.,I,317.

102-) E.C.,A.g.e.,I,317.

103-) Kömürçüyan,A.g.e.,s.47.

104-) E.C.,A.g.e.,I,318.

BÜYÜKDERE KASABASI :

1000 evli büyük kasabadır. Bir Müslüman mahallesi, 7 de Hıristiyan mahallesi vardır (105).

SARIYER KASABASI :

Bu kasabanın deniz kıyısında 1000 kadar bağlı-bahçeli evleri olup, 2 mahallesi Müslüman, 7 mahallesi de Hıristiyan'dır. Sarıyer'de Yahudi bulunmaz. Rum Hıristiyanlar'ı balıkçılık, gemicilik ve meyhâne-cilikle uğraşırlar (106).

ÇENGELKÖY KASABASI :

3000 civarında evi olan bu küçük şehir çok şirin olup, halkının çoğu Rum'dur. Müslümanlar ise azınlıktadır. Çengelköy'ün ahâlisi savaş ve cinâyetlerden vazgeçmez bir tutum içerisindedir (107).

ÜSKÜDAR :

9000 hâneli olan bu büyük şehirde 70 islâm mahallesi, 11 Rum ve Ermeni, bir de Yahudi mahallesi mevcuttur, Frenk yoktur (108).

105-) E.C.,A.g.e.,I,318.

106-) E.C.,A.g.e.,I,319.

107-) E.C.,A.g.e.,I,325.

108-) E.C.,A.g.e.,I,327.

KADIKÖY İMARETİ :

Üsküdar'ın semtidir. Zamanında İstanbul Tekfur'u Kral Kanatör, Seyit Battal Gazi'nin korkusundan buraya kale ve büyük kiliseler yaptırmıştır. Sonra Fatih Sultan Mehmet kaleyi yıktırmıştır. Halâ 800 evden oluşur. Bir mahallesi Müslüman, 7 mahallesi Rum'dur (109). IV. Konsil'in toplandığı bu semtte ayazmalar ve bir kilise bulunmaktadır (110).

HEYBELİADA :

İstanbul'a 18 mil mesafede olan Heybeliada'nın bir manastırı vardır. Senede bir kere Rumlar kayıklarla gelerek bu manastırı ziyaret ederler. Ada halkının tümü zengin Rum reisleridir (111).

Bu tez çalışmamızda İstanbul'u gayrimüslim dünyası açısından incelerken, Eremya Çelebi Kömürcüyan (1637-1695) tarafından yazılan , Hrand D.Andreasyan tarafından da tercüme ve tahşiye edilen " İstanbul Tarihi " (XVII. Asırda İstanbul) adlı eserden konumuzu ilgilendiren bazı hususları kısaca buraya nakletmeyi uygun bulduk.Pek tabii ki,XVII. yy.'ın İstanbul'unu iyice tanıyabilmek için adı geçen bu eserin tümüyle gözden geçirilmesi gerekir.

Bilindiği üzere, İstanbul Büyük Konstantin tarafından surlar-

109-) E.Ç.,A.g.e.,I,332.

110-) Kömürcüyan,A.g.e.,s.54.

111-) E.Ç.,A.g.e.,II,357.

la çevrilmiştir. Bu surların da çok sayıda kapısı vardır.

Şehrin ikinci kapısı Samatya adını taşır. Burada vaktiyle pek çok meyhâne vardı ve papazlar bu meyhânelerde mest-i müdâm olurlardı. Bu taraflarda 1000 hâneden fazla Ermeni bulunmaktadır. Rumlar'ın 6-7 kilisesi mevcuttur. Ayrıca, Sulu Manastır denilen muhteşem Surp Georg kilisesi ve Balıklı ayazması da buradadır (112).

Şehrin dördüncü kapısı olan Yenikapı'dan, beşinci kapı olan Kumkapı'ya kadar olan saha, Ermeni ve Rum mahallelerinin sınırını teşkil eder. Kumkapı'da 4 kilise olup, bunların 3'ü Rumlar'a aittir. Ermeniler'e ait tek kilisenin adı, Surp Asduadzadzin'dir (113).

Kumluca denilen yerin altındaki ayazmada, hastalar kumun içine gömülürler ve inançlarınınca şifa bulurlar. Burası bir ziyaretgâhtır ve yortusu Temessül-i İsa günü olan 6 Ağustos'a rastlar. Ermeniler ve özellikle Rumlar, Sultan Murat zamanına kadar davul zurna ile gelip burada toplanırlar ve keyf ederler (114).

Eminönü'nde 1000 kadar Yahudi kasap ve manav dükkânı vardır (115).

Şehrin onikinci kapısı olan Ayazmakapısı'nda bazı yalılar görülür. Bu evleri zengin Türkler yaptırmış ve Yahudiler'e kiralamışlardır (116).

İstanbulun ondördüncü kapısı Cibâli'dir. Burada, Ay Nikola adlı bir Rum kilisesi vardır. Bu kiliseden dolayı, Yahudiler'le birlikte pek çok Rum burada oturmaktadır (117).

112-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 3.

113-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 3.

114-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 5-6.

115-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 16.

116-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 17.

117-) Kömürcüyan, A.g.e., s. 19.

Onbeşinci kapı durumundaki Ayakapı'nın deniz tarafında Rumlar oturur (118).

Petrokapısı denilen onyedinci kapıda sur açıktır ve sahilde sıra ile Rum evleri vardır (119).

Onsekizinci kapı Fenerkapısı'dır. Bu kapının iç ve dış taraflarında Yunan milletine mensup olanlar yerleşmişlerdir. iç tarafta patrikhane ile metropolithaneler vardır (120).

İstanbul'un ondokuzuncu kapısı olan Balatkapısı'nın dış tarafında Yahudiler oturur, iç tarafta ise çeşitli cemaatlere mensup kalabalık bir halk kitlesi göze çarpar. Bu semtte ikamet eden Yahudiler'in nüfusu, Hasköy'den, Beşiktaş'tan, Ortaköy'den, Kuruçeşme'den, Kuzguncuk'tan, Üsküdar'dan ve Çengelköy'den daha çoktur. Yahudiler, her yerde denizden uzaklaşmazlar ve daima sahillerde oturmayı tercih ederler. Balat'ın iç tarafında Hırsedagabet adlı kilise vardır. Burada, ayrı bir mahalle oluşturmayıp dağınık bir halde 800 hâne Ermeni oturur (121).

Balat'tan aşağı, yirminci kapı Ayvansaray'dır. Burada, zenginler sahilde olmak üzere Yahudiler ikamet ederler. Kapının iç tarafında harap olmuş bir kilise vardır. İçinde bir ayazması olan bu kilisenin adı Vlahernas Panaiadır (122).

Yirmiüçüncü kapı diye bilinen Topkapı'nın iç ve dış taraflarında Ermeni "poşa" lar (çingeneler) oturur. Erkekler elek yaparlar, kadınlar da bunları satmak için sokak sokak dolaşırlar. Yüzleri açık

118-) Kandırcıyan, A.g.e., s. 19.

119-) Kandırcıyan, A.g.e., s. 19.

120-) Kandırcıyan, A.g.e., s. 20.

121-) Kandırcıyan, A.g.e., s. 20-21.

122-) Kandırcıyan, A.g.e., s. 21.

olarak gezen bu hayasız kadınların erkeklerinden çoğu Müslüman olmuştur. Edirne'ye gidip gelen küfürbaz Ermeni katırcılar burada ikâmet ederler (123).

Yirmidördüncü kapı olan Yenikapı civarında Ekânim-i Selâse (Aya Triada) adlı bir Rum ayazması vardır (124).

Kuzguncuk, bir Yahudi köyüdür. Burada, hepsi de denize bakan evlerde oturan Yahudiler, vadinin içinden geçmekte olan yoldan cenûba doğru Üsküdar Tepesi'ne gider gelirler. Kuzguncuk'ta Rumlar da otururlar. Onların bir kiliseleri ile, keza suyu tatlı bir ayazmaları ve 2 büyük bostanları vardır...(125)

Türk ve Ermeniler'in meskûn olduğu Yenimahalle'de Ermeniler'in bir kilisesi bulunmaktadır (126). Yenimahalle'den yukarıya doğru, Sultan Murat'ın Çamlıcası'na kadar, sağ ve sol taraflarda bir çok bağlar vardır ki, çoğu Ermeniler'e aittir (127).

Kağıthâne'den Kemer'e kadar olan sahada köyler ve çiftliklerle beraber Belgrad Ormanı bulunur. Rumlar ve Frenkler, veba salgınından kaçarak buraya gelirler, nefis havasından ve suyundan bolca faydalandıktan sonra geri dönerler (128).

İstanbul şehrinin karşısında bulunan adaların bazılarında keşişler, ziyaretgâhlar ve kubbeli, tasvirli, bahçeli kiliseler ile manastırlar vardır (129).

123-) *Könlürcüyan, A.g.e., s. 23.*

124-) *Könlürcüyan, A.g.e., s. 24.*

125-) *Könlürcüyan, A.g.e., s. 52.*

126-) *Könlürcüyan, A.g.e., s. 53.*

127-) *Könlürcüyan, A.g.e., s. 54.*

128-) *Könlürcüyan, A.g.e., s. 34.*

129-) *Könlürcüyan, A.g.e., s. 55.*

MUDANYA :

Bir liman kasabasıdır. Bu güzel kasabanın halkı Rum'dur. Suyu ve havasının güzelliğinden Rum güzelleri çoktur (130).

BURSA :

Bu şehirde 176 Müslüman, 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Yahudi, bir Kıpti (Mısır ve Habeş'teki Hıristiyan çingeneler) ve bir de Muradiye yolu üzerinde miskinler (cüzzamlılar) mahallesi mevcuttur (131).

Polonyalı Simeon (1608), Bursa'da 300 hâne Ermeni, 5 papaz ve küçük bir ahşap kilise olduğunu söyler (132).

AYASTEFONOS KASABASI :

Bir Rum kasabası olup, 500 bakımlı evi, 2 tane de kilisesi vardır (133).

İZMİT (ZANIKMIT KALESİ) :

Şehir 23 mahalleden oluşur. Bu mahallelerden 19'u Türk, 3'ü Hıristiyan'dır. Bir mahalle de Yahudi'dir (134).

-
- 130-) E.C., A.g.e., II, 358.
131-) E.C., A.g.e., II, 362.
132-) Hrand D. Adreasyan, A.g.e., s. 16.
133-) E.C., A.g.e., II, 394.
134-) E.C., A.g.e., II, 400.

BURGAZ ADASI :

Burası istanbul'un fethi sırasında Fatih'e itaat etmiştir. Kalesi olduğu için "Kale adası" da derler. 300 kadar evin yer aldığı adanın halkı Rum'dur. Mamur kiliseler de göze çarpar (135).

KINALIADA :

100 kadar evi olan bu māmur adada bir manastır mevcuttur (136).

BÜYÜKADA :

Dağları kızıl olduğundan " Kızılada " diye de bilinir. Gelişmiş bir ada olup, 200 civarında Rum evleri ve kilisesi dikkat çeker (137).

SİNOP KALESİ :

Çok sağlam bir taş kaledir. Şehir, bu kalenin içinde ve dışında olmak üzere 24 mahalleden meydana gelmiştir. Hıristiyan mahalleleri deniz kıyısında yer alıp, 1100 kadar harac veren kefereyi barındırır. Çok katlı eski evlerde oturan bu kafirlerden 100 kadarı Sinop Kalesi'nin tamiri ile meşgul olmaları karşılığında bütün vergilerden

135-) E.C.,A.g.e.,II,403.

136-) E.C.,A.g.e.,II,403.

137-) E.C.,A.g.e.,II,403.

muaf tutulmuşlardır (138).

FACA (FOCA) KASABASI :

Deniz kıyısında 300 evli bir kasabadır. Halkının büyük kısmı Rum'dur (139).

YONA KALESİ (ORDU) :

Cenevizliler tarafından yapılmış olup, Fatih devrinde de Osmanlılar'a geçmiştir. Güzel ve demir tutar büyük bir limanı vardır. Halkının çoğu Rum'dur. Türkler ise azınlıklıktadır (140).

PIERPOLUM :

Deniz kıyısında eski ve küçük bir kaledir. Kasabası pek mûmur değildir. Trabzon'un nahiyesi olup, halkı "Çankalan Rum'u" dur (141).

BOLU :

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Bolu şehri anlatılırken, gayrimüslimlerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Yalnız Evliyâ Çelebi, Bolu'nun bir çeşit bardağı olduğunu, Müslüman ve Hıristiyan halkın buna "boduç" dediklerini Bolu şehri ile ilgili notları arasında zikrediyor (142).

138-) E.Ç.,A.g.e.,II,407.

139-) E.Ç.,A.g.e.,II,410.

140-) E.Ç.,A.g.e.,II,410.

141-) E.Ç.,A.g.e.,II,411.

142-) E.Ç.,A.g.e.,II,475.

Polonyalı Simeon ise,Bolu'da boyacılık ve kaftancılıkla uğraşan 15 hâne Ermeni olduğunu söyler (143).

AMASYA :

Bu şehir, Çarşamba suyu tarafından doğu ve batı kısımlarına ayrılmış olup, küçüklü büyüklü 5000 kadar ev ve sarayları vardır. Amasya'da 48 islâm, 5 tane de Hıristiyan (Ermeni ve Rum) mahallesi mevcuttur. Saray ve Sıraca mahallesi halkı ise Ermeni'dir (144).

Polonyalı Simeon (1608-1619)'un Seyahatnâmesi'nde anlattığına göre, Amasya'da yerli ve yabancı 200 hâne Ermeni, 3 kilise, Der Kirkor adında çetin fakat kilise âyinlerine vakıf bir papaz ve tatlı tabiatlı ihtiyar bir piskopos vardı. Ermeni halk içinde de kuyumcu ve boyahâne-ci gibi ileri gelen adamlar bulunuyordu. Amasya'nın ilçesi olan Merzifon'da ise bütün şehir ve çevresine bakan yüksek bir kalenin içinde Surp Asduadzadzin adında bir kilise vardı (145).

BAS ÇİFTLİK KÖYÜ :

Bu köy,Sivas eyâleti ile Erzurum eyâleti arasında sınır olup, içinde Ermeniler'in oturduğu 200 hânedan oluşur (146).

143-) *Hrand D. Adreasyan, A.g.e., s. 85.*

144-) *E.Ç., A.g.e., II, 484.*

145-) *Hrand D. Adreasyan, A.g.e., s. 86.*

146-) *E.Ç., A.g.e., II, 492.*

SAFTA KÖYÜ :

Erzurum toprağında Esfekser nahiyesine bağlı, 200 hâneli bir Ermeni köyüdür (147).

DOYURAN KÖYÜ :

Karadeniz'e dökülen Kerkük nehrine yakın 150 evden oluşan, gayet mâmur bir Ermeni köyüdür (148).

ENDERES KÖYÜ :

Sebinkarahisar sınırında, Aksara ovasında, 150 hâneli bakımlı bir Ermeni köyüdür (149).

Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi'nin ikinci cildinde yukarıda işaret ettiğimiz beldelerden söz ettikten sonra, Müslüman ve Ermeniler'in birlikte yaşadıkları köyler olan Kadioğlu, Karacalar, Sarıçalar ve Keremli gibi mâmur köyleri zikretmekle birlikte, bu köylerin hangi coğrafi bölgede oldukları hususunda yeterli bir açıklama yapmaz (150).

TERCANLI ALİ AĞA KÖYÜ :

Tercan ovasında 300 hâneli, bakımlı Müslüman ve Ermeni köyüdür (151).

147-) E.Ç.,A.g.e.,II,492.

148-) E.Ç.,A.g.e.,II,493.

149-) E.Ç.,A.g.e.,II,493.

150-) E.Ç.,A.g.e.,II,494.

151-) E.Ç.,A.g.e.,II,496.

ERZİN-i RUM YANI ERZURUM :

Bazıları "Erzalum" da derler. Bu beldede 70 Müslüman, 7 Ermeni mahallesi göze çarpar. Çingene ve Yahudi'si bulunmaz (152). Buranın ahâlisi Türk, Kürt, Türkmen ve Ermenidir. Gök-Dolak Acemler (Kızılbaş Türkler) de vardır (153).Erzurum'un 3 kale kapısı (Tebriz kapısı,Gürcü kapısı, Erzincan kapısı) olup, Erzincan kapısı büyük bir varoştur. Bu varoшта çoğunlukla Ermeni reayası ikamet ettiğinden, 13 tane kiliseleri vardır. Ayinleri üzere bu reayanın ileri gelenleri mavi çuka giyerler, başlarına da peşkir sararlar. Aşağı tabakada olanlar şal kebe ve ayaklarına ince çarık giyerler. Reâyâsı gayet rençberdir. Ermeni kadınları yassı başlı olup, beyaz çarşaf giyerler. Gürcü kapısı varoşu ise, kalenin kuzey tarafına düşer. Dört tarafında Arap, Acem, Hind, Sind, Hatay, Hitem bezirgânlarının hanları yer alır (154).

Kâtip Çelebi (XVII. yy.), Erzurum'un Tebriz kapısı içinde bir kilise bulunduğunu, kilisenin bazı takılarının Hz.Muhammed'in doğumu esnasında düştüğünü ve yerine koymanın mümkün olmadığını zikreder (155).

J.Baptiste Tavernier (1650), Erzurum'un dış mahallelerinde Ermeniler'in yaşadığını, ticaretle uğraştıklarını, eski bir kilisede âyin ve ibadetlerini sürdürdüklerini ifade etmiştir. M.Pitton Tournefort (1700)'a göre, Erzurum'da 18.000 Türk, 6000 Ermeni ve 4000 Rum yaşıyordu. Tüm eyâlette ise, 60.000 Ermeni ve 10.000 Rum bulunuyordu. Erzurum'da Ermeniler'in bir piskopos ve 2 kilisesi, Rumlar'ın da bir

152-) E.C.,A.g.e.,II,500.

153-) E.C.,A.g.e.,II,503.

154-) E.C.,A.g.e.,II,504.

155-) Kâtip Çelebi, Cihannâmâ, ist.,1732,s.323.

piskoposları ve oldukça yoksul bir kiliseleri mevcuttu. Rumlar, bütün geçimlerini bakırcılıkla sağlıyorlar ve kentin dış mahallelerinde yaşıyorlardı (156).

BÜYÜK ERTEK KOYU :

Hınıs sancağı toprağında, 150 evli Ermeni köyüdür (157).

İLİCALAR KOYU :

Bu köy, Aras nehri kıyısında olup, 300 tane evi vardır. Burada Müslümanlar ve Ermeniler karışık otururlar (158).

YENK KALESİ :

Ardahan yakınında ve Çıldır dahilinde sancak beyliğidir. Halkı temiz, Müslüman kimselerdir. Reayası, Ermeni, Gökdolak, Gürcü ve Aznavurlardır (159).

İD KOYU :

Mamervan nahiyesinde Müslüman ve Ermeni köyüdür (160).

BALDILCEVANLI KOYU :

Pasin sahrasından geçilerek bu köye ulaşılır. Halkı Ermeni-

156-) *Yurt Ansk., IV, 2720.*

157-) *E.Ç., A.g.e., II, 510.*

158-) *E.Ç., A.g.e., II, 514.*

159-) *E.Ç., A.g.e., II, 581.*

160-) *E.Ç., A.g.e., II, 581.*

dir (161).

KARS :

Kars eyâletinde halk Türk'tür, çok az Kürt ve Hıristiyanlar'dan Ermeni vardır (162).

BEĞUM KOYU :

Burası Kars'a bağlı 300 evli bir köydür. Halkı ise, Ermeni ve Arnavut Gürcüsü'dür (163).

BAYBURT KALESİ :

iki kapısı olan kalenin batıya bakan kapısından aşağı olan şehirde 1000 civarında toprak örtülü ev vardır. Bayburt'ta 19 islâm, 7 Ermeni mahallesi dikkati çeker. Yahudi ve Çingene'si bulunmaz. Deniz kıyısına üç konak kadar yakın mesafede bulunduğundan, Rumlar'ı çoktur. Ahalisinin çoğu Türkmen ve Kürt'tür (164).

ERZİNCAN KOYU :

Seyahatnâme'den öğrendiğimize göre, Evliyâ Çelebi Erzincan'dan kuzeye doğru yedi saat giderek önce Başhan konağına, sonra da adı

-
- 161-) E.Ç., A.g.e., II, 582.
162-) E.Ç., A.g.e., II, 583-585.
163-) E.Ç., A.g.e., II, 589.
164-) E.Ç., A.g.e., II, 593.

geçen köye ulaşmıştır. Burası mâmur bir Ermeni ve Müslüman köyüdür (165).

ANKARA (ENGÜRÜ) :

Evliyâ Çelebi'nin, büyük kalesiyle birlikte söz ettiği Ankara şehrinde Ermeni ve Yahudi pek çoktur. Sadece Yahudiler'i 12 mahalle kadardır. Rum kıptisi azdır. Halkının çoğu kara ve deniz tüccarıdır (166).

Polonyalı Simeon, Seyahatnâmesi'nde "Ankara" ile ilgili şu bilgilere yer verir : « Şehrin üst kısmında bir kale ve Rumlar'a ait "Panaia" adlı bir kilise vardır. Şehrin, 8 adet kilisenin bulunduğu orta ve alt kısmında ise, 200 hâne Ermeni oturur. Şehirdeki kiliselerin herbirinin kendine mahsus yerli ve taşralı 2-3 papazı, kandilcisi ve hademesi vardır. Ankara'dan bir çeyrek mil mesafede kârgir ve kubbeli büyük bir manastır dikkati çeker. Bunun, havâri Paulus tarafından yapıldığı ve takdis edildiği rivayet edilir. Orada manastır reisi Avak ile beraber üç keşiş vardı...» (167)

Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nde bulunan 117 numaralı Ankara Livası Tahrir Defteri'ne göre ; XVI. yy. sonlarında Ankara şehrinde 2000'den fazla Müslüman, 120 kadarı Hıristiyan, 30 kadarı Yahudi evi olmak üzere 2200'ü aşkın ev vardır. 10-12.000 kişi yaşamaktadır (168).

165-) E.Ç., A.g.e., II, 620-621.

166-) E.Ç., A.g.e., II, 656.

167-) Hrand D. Andreeşyan, A.g.e., s.162.

168-) Yurt Ansk., I, 540.

ISTANUZ KASABASI :

Ankara paşasının subaşılığı idaresinde 1000 evli mâmur bir kasabadır. Burada yaşayan halkın büyük bir kısmı Ermeni'dir (169).

ISKENDERUN KALESİ:

Bu kaleyi ilk olarak Büyük İskender yaptırdığından, adına "İskenderun" demişlerdir. İskenderun'da Frenk ve Rumlar oturur. Türk ve Arap azdır. Bu yüzden cami, han, hamam, çarşı ve pazar gibi şeyler yoktur. Fakat çok sayıda meyhane gözümüze çarpar. Kış mevsiminde bazı gelip gidenler bu meyhanelerde kaldıklarından, adetâ birer han gibidirler. İskenderun'da 7 kralın balyoz vekilleri, yani konsolosları bulunur. Asıl balyozları ise, Halep şehrinde balyoz hanında oturur. İskenderun, Halep ve civarının iskelesi konumunda olduğundan, gümrüğü yanında büyük mahzenleri dikkati çeker. Frenkler, gece gündüz orada alışveriş yaparlar (170).

ESKİ KALE ANTAKYA :

Eski şehirlerden olduğundan çeşitli lisanlarda değişik adlarla ifade edilir. Kıptiler buraya "Ceberyân" (Mısır bölgesinin adı) derler. Nuh tufanından önce Sureyd isminde bir hekim tarafından kale küçük bir yer olarak yaptırılmıştır. Hz. İdris zamanında Antakya halkı

169-) E.Ç., A.g.e., II, 661.

170-) E.Ç., A.g.e., III, 733-734.

ilâhî dini kabul etmediklerinden, Semum ateşiyle yanarak yok olmuşlardır. Tufandan sonra Hz.Nuh'un oğullarından Yafes, burayı düzenleyip çocuklarıyla beraber yerleşmiş ve soyu çoğalıp yayılmıştır. Fakat doğru yoldan saptıklarından, Allah'ın azabına uğrayarak helâk olmuşlardır.

Tarihçiler Antakya şehrine "Dar-ı hacım" ve "Kayserler yeri" derler. Hz.Süleyman devrinde burada bulunan şah baş kaldırıncı, şehir ordu ile bastırılıp, hükümdar esir alınmıştır. Bilâhare burası kayserlerden Takyanos tahtı (An-Takyanos) (Antiyehos)'ndan bozularak "Antakya" olarak isimlendirilmiştir. Söz konusu olan bu Takyanos puta tapıyordu. Hıristiyanlar'ı Mısır ve Şam'da kırmış, kiliselerini yıktırıştır...(171)

Antakya şehrinin batı kısmı Rum ülkesi sayılır. Arabistan ve Halep ile sınır olup, Arz-ı mukaddeseden değildir (172).

Kâtip Çelebi, Cihannümâsı'nda Antakya'dan söz ederken, kentin ortasında bir kilisenin olduğunu, 40 kapılı kilisenin duvarlarının altın ve gümüş ile süslendiğini, yerlerin çeşitli mermerlerle döşendiğini, kilisenin içinde altın ve gümüşten 100 put yapıldığını, hizmet etmek için de 500 dilber ve 500 keşişin görevlendirildiğini zikreder (173).

Antakya şehri ile ilgili olarak şu bilgiyi de vermekte yarar olduğu kanısındayız. Hz.İsa'nın vefatından sonra, havârililerinden Aziz Pierre Antakya'ya gelerek, burada Hıristiyanlığı yaymaya çalışmıştır. İlk "Hıristiyan" adı burada verilmiş, ilk Hıristiyan kilisesi de bura-

171-) E.Ç.,A.g.e.,III,735.

172-) E.Ç.,A.g.e.,III,740.

173-) Kâtip Çelebi,A.g.e.,s.595.

da kurulmuştur. Bu sebeple, Papa, 1963 senesinde Antakya'yı Hac yeri ilân etmiştir. Doğu Piskoposluğu'nun yönetim merkezi olan şehir, Sasanlı Devleti'nin gelişmesi ve Nasturi kilisesinin Bizans kilisesinden ayrılması üzerine etkinliğini kaybetmiştir (174).

URFA (ROHA, REHA) :

Urfa, Hz.Nuh tufanından sonra kurulan eski şehirlerden biridir. Semûd kavminden "Rohay" isminde bir hükümdarın yapısıdır. Ondan sonra Nemrut, Urfa'nın suyu ve havasından hoşlanıp, burada tam 200 sene yaşayarak ilâhlık iddiasında bulunmuştur. Hz.İbrahim'i de bu şehirde ateşe attırmıştır. Bu bölge Kayser'in yönetiminde iken, Hz.İsa gelip bir kiliseye inmiş. Bu yüzden buraya "Dir-i Mesih" derler. Halen bilinmektedir. Havariler burada incil'i gayet hazin bir sesle okumuşlardır. Onun için o makama "Rehâvî" demişlerdir. Nihayet Eneviler'den Muaviye Şam'da iken, asker göndererek Urfa'yı Rumlar'dan almıştır...(175).

Urfa şehrinde göze çarpan kayalıklarda çok sayıda büyük mağaralar vardır. Bu mağaraların her biri, kâfirler zamanında bir çeşit puthâne olarak kullanılmıştır. Her birinde de binlerce rahip dolu imiş. Her mağaranın birer çeşit ziyareti olurmuş. Bu hesap üzere gün başına birer putgede (tapınak)ler mevcuttmuş. Halâ Hıristiyanlar'ın büyük çoğunluğu, Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra Urfa'yı da ziyaret ederler. Hz.İsa, Beytüllahın denilen yerde dünyaya geldiği için, bütün Hıristiyanlar oraya itibar ederlerse de, Urfa'ya da gerekli ilgiyi göster-

174-) *Yurt Ansk.*, V, 3411.

175-) *E.C., A.g.e.*, III, 812.

rip, Avrupa'dan adaklar gönderirler (176).

Urfa şehrinin, XVII. yy . itibariyle gayrimüslim nüfusu hakkında yeterli bir malumat bulamadık. Yalnız, şunu söyleyelim ki ; Urfa, Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra Diyarbakır eyâletine bağlandı. Bu şehir, XVI. yy.'da nüfus yoğunluğu açısından Güneydoğu Anadolu'nun 4. büyük kenti idi. Bir fikir vermesi açısından, Urfa'nın XVI. yy.'da hâne dağılımı aşağıda gösterildiği şekilde idi :

YIL		MÜSLÜMAN	HİRİSTİYAN
1518	Hane	782	300
	Mücerred	75	42
1526	Hane	988	334
	Mücerred	182	89
1566	Hane	1704	866
	Mücerred	705	221

(177)

KAYSERT :

Şehir halkının büyük çoğunluğunu Türkler teşkil eder. Kayseri'de Ermeniler ve Rumlar da vardır ama, Rumlar, asla Rumca bilmez, sadece Türkçe konuşurlar (178).

Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği Rumca bilmeyip yalnız Türkçe konuşan ve "Karamanlı Rum" denilen bu Rumlar'ın, Milli Mücadele'den sonraki mübadelede Ortodoks Hıristiyan oldukları için Rum sayılıp Yunanistan'a gönderilmeleri sonradan Türkiye'de münakaşa sebebi olmuştur.

176-) E.Ç.,A.g.e.,III,819.

177-) Yurt Ansk.,X,7375.

178-) E.Ç.,A.g.e.,III,836.

Bunlar gittikleri Yunanistan'da çok zorluk çekmiş, Yunanca öğrenememiş, ancak çocukları Yunanca konuşabilmeye başlamışlardır. Bunlar için Yunanistan, Orta Anadolu Türkü için Sibiryaya ne ise, o derecede yabancı idi. Bu Karamanlılar'ın yazı ve edebî dilleri de Türkçe'dir. Yalnız Türkçe'yi Grek alfabesi ile yazarlardı. içlerinde çok Mevlevî ve Bektâşî vardı. Zira bu iki tarikat, Hıristiyan muhib de kabul ediyordu (179).

SIVAS :

Sivas eyâleti, "Eyâlet-i Rum" adıyla da anılır. Sivas kalesi, harap ve yıkık olmasına rağmen, gayet sağlam ve düzenli, büyük bir kaledir. Bu kalenin çevresinde beş adet kapı vardır. Kayseri kapısı mahallesi Ermeni olup, burada ayrıca Rum mahallesi de vardır. 38 mahalle Türk'tür (180).

Polonyalı Simeon, Seyahatnâmesi'nde Sivas'dan söz ederken şu bilgiye yer verir : « Şehirde, Surp Asduadzadzin ve Surp Sarkis adlarını taşıyan 2 Ermeni kilisesi vardır. Kilise papazları âlim, fakat mağrur insanlardı, halk ise, çok dindar ve halim kimselerdi. Ermeni nüfusu 2000 hane iken dağılmış olup, 600 hâneye inmişti. Şehre bir günlük mesafede, Hıreşdagabet adını taşıyan muhteşem kilise ile 3 manastır vardır. Manastır reisi, Melkiset isimli bir vardapet idi. Şehrin dışında da, Ardzruni kralı Senekerim'in yapmış olduğu ve içinde hakiki haçın bir parçası bulunan Surp Nişan manastırını dikkate şayan-
dır (181).

179-) *Yılmaz Öztuna, A.g.e., XIII, 252.*

180-) *E.Ç., A.g.e., III, 849.*

181-) *Hrand D. Andreeşyan, A.g.e., s. 87-88.*

DARENDE KALESİ :

Sivas eyâleti toprağında şirin bir kazadır. Halkı Türkmen ve Ermeni'dir (182).

SAZCIĞAZ KÖYÜ :

Sivas toprağında gelişmiş bir köy olup, halkı Müslüman ve Ermenidir (183).

ULAS KASABASI :

Sivas sınırları içinde, 500 evli islâm ve Ermeni kasabasıdır (184).

DİVRİĞİ KALESİ :

Fırat nehri kıyısında eski yapı, görülmeye değer bir kaledir. Şehir ise, sırtını kale bayırına dayamıştır. 46 mahalleden oluşur. Buranın halkı Rum reâyası, Türkmen, Kürt ve başka millettendir (185).

KİTİN ŞEHİRİ :

İç il olduğundan o kadar düzgün değildir. Kalesi Fırat nehri

182-) E.Ç., A.g.e., III, 846-847.

183-) E.Ç., A.g.e., III, 847.

184-) E.Ç., A.g.e., III, 847.

185-) E.Ç., A.g.e., III, 859.

kenarında, bir tepe üzerindedir. Halkının çoğu kemancı (okçu) dır. Bu yüzden buraya "Kemancılar diyarı" derler. Halâ 300 kadar Hıristiyan'ı örfî tekâlûftan af tutulmuştur (186).

CANLI KİLİSE :

Muş sahrasının kuzeyinde sık bir orman içinde iki yüksek kubeli büyük bir kilisedir. Bu kilise bütün milletler arasında şöhret bulup senede bir defa 100.000 kişi biraraya gelerek 7 gün 7 gece çadırlar kurup alışveriş yaparlar. Evliyâ Çelebi, kiliseyi kimin yaptırdığını bilmediğini zikreder. Canlı kilisenin dört yanında yüzlerce patrik ve rahip odaları yer alır. Her gün gelen giden kimselere imfâretinden binlerce kap yemek sunulur. Yortu günlerinde de 100 koyun, 5 sığır ve 50 sumar buğday pişirilip misafirlere ikrâm edilir. 300'den fazla rahip ve hizmetçileri vardır ki, her biri isa kilisesinde dem vurup Rehâvî makamında incil okumaya başlayınca ölü gönüllere adetâ Mesih kanı bahşederler. Misafirlere o derece saygı gösterirler ki, şıra, hurma ve çeşitli nebatlar yedirilip her gece çok sayıda dibâ, şîb, zurbaf ve gecelikler serip hizmet yaparlar. Büyük vakıftır. Her yıl bu kiliseye gelen şahıslardan pek çok para (gelir) elde edilir. Papazlar tüm Hıristiyan memleketlerine gidip tâ Avrupa'dan bile adaklar toplarlar. Rum, Arap ve Acem'den toplanan binlerce kişi, adaklarını getirip, kiliseye girerek yerine getirirler ve ne gibi dilekleri varsa dua edip dışarı çıkarlar (187).

Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi'nde, yukarıda ifade ettiğimiz

186-) E.Ç.,A.g.e.,III,860.

187-) E.Ç.,A.g.e.,III,871.

bilgileri verdikten sonra, yedi iklimde gördüğü 7 büyük kiliseyi şöyle sayar : 1) Van yakınında 3 kilise, 2) Nahcivan yakınında 7 kilise, 3) Van yakınında Verk kilisesi, 4) Nemse çasârının taht merkezi olan Bec (Viyana)'de istefan kilisesi, 5) Kudüs yakınında Hz. İsa'nın doğduğu Beytüllahm kasabasındaki büyük kilise, 7) Kudüs'te bütün Hıristiyanlar'ın ibadet yerleri olan büyük Kamame kilisesi (188).

ESKİ CORLU KALESİ :

Edirne hakimi hükmünde bir kazadır. 3000 kadar evi vardır. 15 mahallesi Müslüman, 15 mahallesi de keferedir (189).

ESKİ POLOZ KALESİ :

Burgaz kazasına bağlı, 200 hâneli Bulgar köyüdür. Edirne tekfurunun akrabasından olan Poloz isimli bir rahibin burada bir kilisesi mevcuttur. O nedenle kral buraya bir kale yaptırarak adına "Burgaz-Poloz" demiştir (190).

FAKİRLER KÖYÜ :

Burası Kırkkilise sancağı toprağında, 300 hânedan oluşan bir Bulgar köyüdür (191).

188-) E.Ç., A.g.e., III, 871-872.

189-) E.Ç., A.g.e., III, 920-921.

190-) E.Ç., A.g.e., III, 925.

191-) E.Ç., A.g.e., III, 925.

MALATYA :

Malatya şehrinde 32 mahalle vardır ki, 7 tanesi Ermeni mahallesidir. Yahudi bulunmaz. 7 tane kilise dikkatimizi çeker. Bu kiliselerin en büyüğü Aspozosu yakınında (Deyr-i Mesih) olup yüksek bir dağın eteğindedir (192).

Simeon'a göre, Malatya'da, Surp Lusavoriç adlı kârgir büyük bir kilise, 3 papaz ve 100 hâne Ermeni vardı (193).

DIYARBAKIR :

Bu şehir etrafında çeşitli yaratıklar bulunur. Halkı Kürt, Türkmen, Arap ve Acem'dir. Reayası Ermeni'dir. Diyarbakır halkı, Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Ermenice konuşurlar. Buranın erkekleri hoş, temiz inançlı, imanlı; kadınları edeb sahibi ve saygılıdırlar (194).

Kara Amid kalesi yani Diyarbakır beldesinin adına dâir çeşitli şeyler yazılmıştır. Hz.Yunus eski Musul'da kalarak buranın halkını dine çağırmıştır. Fakat bir kişi bile iman etmediğinden çok üzülmüş, Musul ahâlisine beddua etmiş ve burası harap olmuştur. Yunus Nebi Musul'dan Diyarbakıra gelmiş ve buranın halkı herhangi bir mucize istemedi inamışlardır. Hz.Yunus bu duruma çok sevinmiş, "iliniz mâmur ve abâdân, halkınız daima neşeli ve sevinçli olup bütün çocuklarınız ve yakınlarınız temiz ve uygun olalar" diye hayır dua ederek "Nefs Kaya-sı" diye bilinen bir mağara içinde 7 yıl oturmuştur (195).

192-) E.Ç.,A.g.e.,III,1100-1102.

193-) Hrand D.Andreasyan,A.g.e.,s.89.

194-) E.Ç.,A.g.e.,IV,1136.

195-) E.Ç.,A.g.e.,IV,1114.

Polonyalı Simeon'un (1608-1619) ifadesine göre, Diyarbakır kentinde 1000 evlik bir Ermeni nüfusu vardı. Darphâne, gümrük, hanlar ve diğer önemli işler Ermeniler'in elinde olmakla birlikte, aşçılar, kebabçılar, ekmekçiler, bakkallar ve kasaplar da hep Ermeni idi. Pazar ve yortu günleri, Ermeniler dükkânlarını açmadıkları için şehir ıssız ve ölü bir hâl alırdı. Şehirde, piskoposluk dairesi ile birlikte Surp Kiragos ve Surp Sargis adlarını taşıyan 2 büyük Ermeni kilisesi vardı. Simeon, gerek Diyarbakır'da ve gerek Sivas'taki Ermenilerde, kiliseye gitmek, yortulara riâyet etmek, dinî kaideleri yerine getirmek, din adamlarına hürmet etmek ve misafirperverlik hususunda yüksek bir meziyete şahit olduğunu zikreder (196).

DEMİRKAPI KÖYÜ :

Diyarbakır toprağında Ermeni ve Kürt köyüdür (197).

DARA'NIN TAHTI YANI MARDİN KALESİ :

Mardin kalesi hakkında Rum ve Yunan tarihçileri kendi Hıristiyan inançlarına göre pek çok özellikler ve hayaller kaleme almışlardır. Fakat tarihçi Makdisi'ye göre bu kaleyi bizzat Hz.Yunus yaptırmıştır. Çünkü Yunus Nebi kış mevsiminde Musul yakınındaki " Beled el-Hatib" şehrinde otururdu. Yaz günlerinde yaylaya çıkarak bu Mardin dağında istirahat edip ibadet ederdi. Hâlâ Mardin dağındaki büyük bir mağaraya "Yunus Nebi savması" derler. O devirde bu dağa Şâhika dağı

196-) Hrand D.Andreasyan,A.g.e.,s.98-99.

197-) E.Ç.,A.g.e.,IV,1111.

derlerdi. Bu mağaralarda bir ejderha çıkıp Hz.Yunus'a iman edenlerden binlerce ümmeti yemişti. Sonra nice inanmayanlar Hz.Yunus'dan mucize isteyip, bu dağdaki ejderi öldürürsen sana iman ederiz dediler. Hz.Yunus hemen peygamberlik kuvveti ile ejdere bir taş vurup öldürdü. 3000 inanamayan kişi iman edip dağda oturan Hz.Yunus'a komşu oldular. Günden güne de zenginleşmeye başladılar. İşte bu dağda ejder olduğu için dağa "Mâr-Yılan dağı" ve şehre de Mardin dediler.

Bu görülmeye değer Mardin kalesi nice hükümdarların eline geçip sonunda bir süre Dârâ Şah'a (İran hükümdarı) taht merkezi oldu. Bilâhare Yunanlı İskender, Dârâ'yı mağlup ederek bütün Azerbaycan, İran ve Turan'a sahip oldu ve Mardin kalesinde de büyük binalarla kiliseler yaptırdı. Zira Hz.Yahya zamanında Mardin içinde Buhtunnaşr'ın bir tapınağı mevcuttu.

Buhtunnaşr, Hz.Yahya'nın kanını istemek için Mardin'den çıkarak Halep, Şam, Beytülmuğaddes, Safed, Taberistan, Askalân, Hasân ve Mısır'ı tamamen harap edip tekrar Mardin kalesine gelmişti. Bunun için Hıristiyanlar bu şehre fazlasıyla ilgi gösterirler (198).

1564 yılında kaza olan Mardin, XVII. ve XVIII. yy.'larda Diyarbakır'a bağlıydı. Kent ve köylerde yaşayan yerleşik halk, din yönünden 4 grupta toplanabilir. XVI. yy.'da sayıca çok olan Müslümanlar, Hanefî ya da Şafîî mezhebîndiler. İkinci kalabalık grup olan Hıristiyanlar, kendi içlerinde Ermeni Katolik, Süryanî Katolik, Yakubî, Nasturî, Keldanî şeklinde ayrılıyorlardı. Yahudiler'in, XVI. yy.'ın ilk yarısında bu şehirde bir mahalleleri mevcuttu. Aynı yy.'ın ikinci yarısında Yahudiler'i göremiyoruz. Putperest olup, güneşe tapan

Şemsiler'in XVI. yy.'da Mardin'de bir mahalleleri vardı (199).

BITLİS :

Bu şehirde 40.000 kişi vardır ki, bunlar "Roziki kavmi"dirler. Diğer Kürtler gibi yiğit ve bahadır degillerdir. Yalnız el ve sakalları kınalı, gözleri sürmeli, temiz, hüner sahibi hoş sohbet kişilerdir. Bitlis eyâletinde 43.000 Ya'kubi reayası vardır ki, 11 kadar Arap ve Ya'kubi mahallesi göze çarpar. Şehirde Yahudi, Frenk ve Rum hiç yoktur. Yakubileri zengin tüccarlardır (200).

VAN :

Önceleri bu eyâlette Ad ve Semûd kavimleri yerleşmişler, dağlarda mağaralar ve büyük ovuklar yapıp oturmuşlardı. Sonraları bu Van kayası nice devletlerin eline geçmiştir. Hz.Peygamber (S.A.V)'in doğumundan 1600 sene önce Hz.Davud zamanında Melik Câlut Van kayası üzerine büyük bir kilise inşa ettirmiştir. Davud (A.S), Melik Câlut'u öldürdüktan sonra bu kilise de elden ele geçmiş, nihayet Hz.Peygamber (S.A.V)'in doğumundan 881 yıl önce Büyük İskender tarafından alınmıştır. İskender bu kiliseye, yerlilerin ibadet yeri anlamına kullandıkları "Vank" adını koymuştur. Sonraları bu kelime bozulmuş ve şehrin adı da "Van" kalmıştır (201).

Van, 8800 hâneli büyük bir şehirdir. Halkı Türk ve Kürt'tür.

199-) *Yurt Ansk.*, VIII, 5765.

200-) *E.Ç., A.g.e.*, IV, 1162-1163.

201-) *E.Ç., A.g.e.*, IV, 1215.

3 mahalle Ermeni'dir, başka Hıristiyan yoktur. Van'da iskele köyündeki kilise meşhurdur. Van gölü içinde "Ahdım var" adasındaki kilise, Van'ın doğusundaki "Verk kilisesi" garip ve acâip kiliselerdir (202). Bu diyarda kiliselere "Venk" derler. "Venk-i verk" denilen kilise, Verk dağının tepesinden biraz alçak, bahçelik gülistanlık bir yerde, kâgir yapılı, kubbeli, kale gibi demir kapılı bir kilisedir. Hiç bir eski kiliseye benzemez. içinde 300'den fazla keşiş ve rahip yaşar, her biri ayrı bir işle meşgul olur (203).

Van, 1548 yılında Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra bir eyâlet durumuna getirildi. XVII. yy.'ın ortalarında şehirde, 7'si Müslümanlar'ın olmak üzere, 10 mahalle vardı. Van Ermeniler'i kalenin onarım ve bakımıyla meşgul olduklarından, bazı vergilerden muaf tutuluyorlardı (204).

ilâve bilgi olarak şunu da verelim ki ; Ermeniler'in eskiden beri 3 merkezi bulunuyordu : 1- Erivan Ecmiyazin, 2- Sis (Kozan), 3- Van Ahtamar adası (205).

TASKIN KÖYÜ :

Erzurum eyâleti hududunda, Malazgirt sancağı idaresinde mâmur bir Ermeni köyüdür (206).

202-) E.Ç.,A.g.e.,IV,1234.

203-) E.Ç.,A.g.e.,IV,1297.

204-) Yurt Ansk.,X,7552.

205-) Abdurrahman Küçük,Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselelerine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine,Ank. Ü. İlahiyat Fak.Dar., Ank., 1983,XXVI,s.737.

206-) E.Ç.,A.g.e.,V,22.

CAFER KEFENDİ KOYU :

Erzurum toprağında, 300 evli Ermeni köyüdür. Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi'nde adı geçen köyden bahsederken, şiddetli kış mevsiminde bu Ermeni evlerine girdiğinde adeta ebedî hayat bulduğunu söyler (207).

TOKAT :

Bu kentin reayası oldukça fazla olup, hepsi Ermeni ve Yahudî'dir. Bezirgân ve Acemler'i bile vardır. Frenk ve Çingene ise yoktur. Şehir içinde "Taşmerdiven kilisesi" Rumlar'ındır. "Tahtakale kilisesi", yine Tokat'ın içindedir. Büyük terbiye mahallesinde "Atanabor kilisesi" yer alır. Çok eski bir kilisedir. Taşoluktan akan sütten, bu kilisede sütlü aş pıstığı için, "Atanabor" demişlerdir. Şehrin kible tarafında "Haç dağı", şehrin kuzeyinde ise, Mehmet Ecib tarafında bir kilise dikkati çeker. Tokat'a havale "Kerkuş" adında, kilise gibi bir yer vardır ki, kafirler ve ahmak Müslümanlar buraya gelip, adaklar ve başka şeyler verirler (208).

Polonyalı Simeon, 1613 yılında gittiği Tokat'tan Seyahatnâmesi'nde söz ederken, şu bilgiye de yer verir : « Tokat'ta bulunduğum sene, kilise ve manastırlarda mum yakılmaması, yalnız yağ kandili yakılması emredilmişti. Aksine hareket edenler yakalanınca ağır cezalar verilirdi » (209).

207-) E.Ç.,A.g.e.,V,26.

208-) E.Ç.,A.g.e.,V,42.

209-) Hrand D.Andreasyan,A.g.e.,s.91.

KIRK-KİLİSE KASABASI :

Yalova'dan kibleye 6 saat giderek, bu kasabaya ulaşılır. Konstantin'in kızı Elena'nın yapısıdır. Bursa fethedilmeden önce, bu kaleyi, Osman Han Rumlar'ın elinden almıştır. Deniz kenarında olduğundan Rumlar ikâmet eder. Eskiden burada, "Aya Yanko" adında bir büyük kilise varmış. Bu nedenle hâlâ köye "Kara kilise" diyorlar (210).

GEMLİK :

Bu kale, Orhan Gazi tarafından fethedilmiştir. Fetih sırasında Rumlar çok inat ettiklerinden, kale alındıktan sonra yer yer yıkılmıştır. Gemlik kalesi deniz kıyısında, körfez ağzında olup, içinde fakir Rumlar oturur (211).

APOLYOND HİSARI :

Bursa hükümünde olup, şerif kazadır. Osman Gazi tarafından fethedilmiştir. Göl kenarında olan kalesi, güzel bir taş yapıdır. Hisarı içinde Rumlar oturur. Müslümanlar'ı Ahıryan kabilesidir. Büyük kiliseleri, çarşı ve pazarları, han ve meyhâneleri pek çoktur. Gölden kerevit adında bir böcek çıkar ki, bundan da Hıristiyanlar bir çok yemek yaparlar. Havası güzel olup, ipek fistanlı güzel Rum kızları dik-kati çeker (212).

210-) E.Ç., A.g.e., V, 196.

211-) E.Ç., A.g.e., V, 197.

212-) E.Ç., A.g.e., V, 201.

ILIBAT (ULUBAD) KALESİ :

ilk kurucusu Yunanlılar'dır. Sonra 1334 tarihinde Orhan Gazi tarafından Rumlar'dan alınmıştır. Evleri hisar içinde olup, dış varoşu yoktur. Bursa toprakları içerisinde olan bu kalenin reayası, Rum ve Ermeni'dir. Ayrıca Bursa'dan gelme Yahudiler de vardır (213).

ERDEK (KAPIDAĞI) KASABASI :

Bu kasabanın fatihi, Gazi Orhan oğlu Süleyman Paşa'dır. İstanbul'da Galata Mollası'na bağlı kazadır. 8 tane mahallesinden biri Müslüman, diğerleri ise keferedir (214).

AYDINCIK ŞEHİRİ :

Anadolu eyâletinde bağ ve bahçeli bir kaza merkezidir. Bir mahalle Rum, 3 mahalle Ermeni halkı mevcuttur ki, un ticareti yaparlar (215).

GONEN KASABASI :

1334 yılında Orhan Gazi'nin eline geçmiştir. Bursa sancağı adına görev yapan idarecisi vardır. Halkının büyük kısmı Yörük olup, olup, reayası Rum ve Ermeni'dir (216).

213-) E.Ç., A.g.e., V, 201-202.

214-) E.Ç., A.g.e., V, 204.

215-) E.Ç., A.g.e., V, 205.

216-) E.Ç., A.g.e., V, 207.

BİGA (DİMETOKA) KASABASI :

Anadolu eyâletinde bir kazadır. Halkı Türk'tür. Yörük ve Ermeni'si de vardır (217).

LAPSEKİ KASABASI :

Burgaz kasabasına yakın, deniz kıyısında bir kazadır. Rum ve Ermeni'den meydana gelen reayası vardır (218).

BOZCAADA :

Anadolu'da Kazdağı tarafına yakındır. Kalesinin varoşunda 18 adet küçükü büyüklü kiliseler dikkati çekmektedir. Halkının çoğu Rum'dur (219).

MAYDOS KASABASI :

Gelibolu toprağında deniz kıyısında bir kasabadır. Sahilde 500 kadar sanat şaheseri sarayları sıralanır. Öyle Hıristiyan evleri vardır ki, pırıltılarından insanın gözleri kamaşır. Çünkü bu kasabanın Hıristiyanlar'ı İstanbul evlerini yapan usta dülgerler olup, burada ikâmet ederler. Zaten "Maydos dülgeri" Rum'da şöhret bulmuştur. Bura-

217-) E.Ç., A.g.e., V, 207.

218-) E.Ç., A.g.e., V, 209.

219-) E.Ç., A.g.e., V, 214.

da, hâkimden başka Müslüman olarak kimse yoktur. Ayrıca kiliseleri de mevcuttur (220).

GELİBOLU KALESİ :

Bu kale, Rum sahilinin Rumeli tarafındadır. Varoşunda 63 mahalle vardır. Hıristiyan mahallelerinde birer küçük kilise yer alır. Fakat, manastırları yoktur. Reayası tüm Rum'dur. Ahalisine "Ece Kavmi" denir ki, ne Çıtak, ne Yörük ve ne de tamamen Türk'tür (221).

Polonyalı Simeon, Gelibolu'da Ermeni mevcudunun çok olduğunu, bir papaz, bir de keşişin bulunduğunu ve Taşhan'ın bir odasında âyin icrâ edildiğini Seyahatnâmesi'nde zikreder (222).

KUTAHYA :

Şehir 34 mahalledir. Bunlardan 3'ü Ermeni, 3'ü de Rum mahallesidir. Yahudi'si yoktur. Yahudiler buraya yerleşseler -tuhaftır- ölürler (223).

AFYON (KARAHİSAR-I SAHİB) :

Bu şehirdeki 5600 kadar ev ve konağın 1000 kadarı Hıristiyan'dır. 42 mahalleden oluşur (224).

220-) E.Ç. ,A.g.e. , V, 218.

221-) E.Ç. ,A.g.e. , V, 219-221.

222-) Hrand D.Andreassyan,A.g.e. ,s.20.

223-) E.Ç. ,A.g.e. , IX, 12

224-) E.Ç. ,A.g.e. , IX, 17-19.

USAK (SAH İSHAK KALEST) :

Germiyanoglu İshak Şah yapısı olup, Yıldırım Han tarafından fethedilmiştir. Şehir içinde Rum ve Ermeni azınlıkları vardır, fakat Yahudi yoktur. Su ve havası çok güzel olduğundan mahbup ve mahbubeleri çoktur. Bunun için "Uşşak" şehri derler...(225).

İZMİR :

İzmir'in 2000 kadar evi yukarı kale bayırlarına inşa edilmiş olup, mamur binaları genelde deniz kıyısındadır. Şehirde 10 Müslüman, 10 kefare, 10 Frenk ve Yahudi, 2 Ermeni ve bir Kıpti mahallesi vardır ki ; bu mahallelerde 10.300 kadar büyük ve güzel konaklar yer alır. Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi'nde şehrin yarısının Frengistan'ı andırıldığını yazar (226).

Polonyalı Simeon'a göre, İzmir'de bir çok Frenk ve Rum bulunuyordu. Şehrin Ermeni mevcudu 100 hâne olup bir piskopos, bir keşiş ve bir de papazları vardı. 2 kiliseden biri kalenin iç kısmında, diğeri dışında idi (227).

J.B.Tavernier (1650)'e göre İzmir'in nüfusu, 60.000'i Türk, 15.000'i Rum, 8000'i Ermeni ve 6-7.000'i de Yahudi olmak üzere yaklaşık 90.000 kişidir. Şehrin bütün ticaretini ellerinde tutan Avrupalıların sayısı nispeten azdır ve her millet kendi dinini tam bir serbestlik içinde uygulamaktadır. İzmir'de Yahudilere ait 7 havra, bir

225-) E.Ç.,A.g.e.,IX,21.

226-) E.Ç.,A.g.e.,IX,43.

227-) Hrand D.Andreasyan,A.g.e.,s.19.

Ermeni kilisesi, 2 Rum ve 3 de Latin kilisesi vardır. Fransız kapusinlerinin güzel bir manastırı göze çarpar ve kiliseleri cemaat merkezi olarak kullanılır. İzmir'de, aynı zamanda Fransız jezvitleri ve italyan observantinleri vardır. Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler tepe üzerinde ; Avrupalılar, yani Fransızlar, İngilizler, Hollandalılar ve italyanlar da kıyı boyunca ikâmet ederler. Avrupalılar'ın mahallesinde Rumlar'ın eski bir kiliseleri ve gemicilerin bazen yemek yedikleri bir kaç küçük evleri vardır (228).

Chevalier d'Arvieux (1654) İzmir nüfusunu, 60.000'i Türk, 7-8.000'i Yahudi ve 20.000'i de diğer milletlerden olmak üzere, 88.000 olarak hesap etmiştir. D'Arvieux'ye nazaran, Rumlar'ın 2, Avrupalılar'ın 3 kiliseleri, Yahudiler'in de bir çok sinagogları vardır. Ayrıca, Ermeniler'in 2 kiliseleri ve bir piskoposla 12 - 15 papazları mevcuttur (229).

De Bruyn (1678) ise, İzmir şehri ile ilgili notlarında şu bilgilere de yer verir :« 1680'de İzmir'in nüfusu 80.000'dir. Yabancıların evleri ve konsoloslukların olduğu kıyı boyunca uzanan sokağa Fransızlar'ın sokağı denilir. Yabancılar arasında çoğunluğu teşkil eden Fransızlar, kalabalık olmalarına rağmen büyük ticarete sahip değillerdir. Fakat içlerinde çok sayıda sanatkâr ve zenaatkârlar vardır. Venedikliler'in sayısı ise çok azdır (230).

228-) Hrand D. Andreasyan, A.g.e., s. 169.

229-) Hrand D. Andreasyan, A.g.e., s. 169.

230-) Yurt Ansk., VI, 4299.

MUGLA :

Bu şehrin 2170 evi, 11 mahallesi vardır. Halk kültürlü ve tamamına yakını Türktür. Çok az sayıda Rum yaşar. Ermeni ve Yahudi yoktur (231).

ANTALYA (ADALYA) :

Murat Hüdavendigâr fethidir. 150 Müslüman, 150 kefere kale neferleri vardır. Varoşu 20 Müslüman, 4 Rum keferesi mahallesinden oluşur. Fakat keferesi asla Rumca bilmezler (232).

ALANYA (ALAYE) KALESi :

Alanya'nın limanı tabiidir. Buranın ahâlisi beyaz külah üzerine sarık sararlar. Ayaklarına, dizlerine kadar dikişli postal giyerler. Beli kılınçlı, eli tüfenkli eşkiya yiğitlerdir. Gayet cesurdurlar. Dilleri Türkçe'dir. Alanya'ya Ermeni, Frenk ve Yahudi koymazlar, derhal öldürürler. Sadece bir Rum mahallesi vardır. Yalnız, Rumca bilmezler (233).

TAKYENOS'UN ESKİ TAHTI KARAR GÖRGÜSÜ :

Silifke sancağındadır. Burası eskiden çok büyük bir şehir imiş. Abbasilerden Me'mun tarafından İspanya elinden alınmıştır. için-

231-) E.C., A.g.e., IX, 88.

232-) E.C., A.g.e., IX, 120-121.

233-) E.C., A.g.e., IX, 124-125.

de Türkmener otururlar. Bu şehirde binlerce kilise ve manastır mevcuttur. Kâfirler kalyonlarla gelerek burayı ziyaret ederler. Zira inanışlarına göre Takyenos büyük bir peygamber ve cihangir bir padişah ola... Hz. isa'nın havârilereinden dördünün bu beldede yattığı kesindir. Her an küffâr yatağıdır...(234).

ADANA (RAMAZANİYE KALESİ) :

Sultan Bayezid fethidir. Kalesi küçük bir kaledir. Adana'nın halkı çoğunlukla Bele'dir, yani Oğuz tâifesidir. Hepsi külâh üzerine destâr ve taylasan sarkıtırlar. Çuha ferace ve elvan boğası kaftan, kadınları, ayaklarına sarı çizme giyerler ve sivri takke üzerine beyaz çarşaf bürünürler. Çok terbiyeli kimselerdir. Arapça konuşurlar. Şehirde Arap, Tat fellâh (Kürt), Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkları vardır (235).

Sunu özellikle ifâde edelim ki ; tez çalışmamızın bu bölümünde sıralamaya çalıştığımız Anadolu topraklarındaki şehir, kasaba ve köyler, elbette ki, Anadolu'nun tamamını oluşturmaz. Evliyâ Çelebi, Anadolu'da seyahat ederken bazı yerleşim alanlarında çok kalarak detaylı bir inceleme yapmış, bazılarında ise, çok az kalabildiğinden, o yerlerde yaşayan gayrimüslimlerle ilgili bilgiyi elde etme fırsatı bulamamıştır. Dolayısıyla biz, Anadolu'daki yerleşim alanlarını Seyahatnâme'ye göre sıraladığımızdan, burada adını zikretmediğimiz bir çok şehir, kasaba ve köylerde -XVII. yy. itibariyle- gayrimüslimlerin yaşamadığı anlamı çıkarılmamalıdır.

234-) E.Ç.,A.g.e.,IX,135.

235-) E.Ç.,A.g.e.,IX,139.

OSMANLI DEVLETI'NDE TANZIMAT'TAN ÖNCE GAYRİMÜSLİM

TEB'ANIN NÜFUSU

Osmanlı Devleti, başta yeni fethedilen yerler olmak üzere, imparatorluk topraklarında yaşayan halkın sayım ve yazımını yaptırırdı. Devletin yönetim biçimi ve toprak düzeni, bu sayım ve yazım işlemlerini gerekli kılıyordu. Vergi ve askerlik işleri de, buna dayanıyordu. XVI. yy.'da oldukça düzenli bir şekilde yapılan bu sayım ve yazımların, XVII. yy.'dan itibaren yapılamadığı ve sadece yoklamalarla yetinildiği dikkati çekmektedir.

Malum olduğu üzere Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin nüfus kayıtları, bağlı oldukları millet teşkilâtları tarafından tutulmakta, doğum, ölüm ve evlenme işleri, Patrikhanelerce yürütülmekteydi. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, ülkesinde yaşayan gayrimüslim teb'anın nüfusunu teşkilâtlarının kayıtlarından öğrenebiliyordu.

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu sayım, din esasına dayanmaktadır. Fakat, sadece erkekleri kapsadığı ve Erzurum, Van gibi bölgelerde yapılmadığı dikkate alındığında, Rumeli ve Anadolu'daki gerçek nüfusu vermekten çok uzaktır.

1831 sayımı sonuçlarına göre, Rumeli'de toplam gayrimüslimlerin nüfus içindeki payı % 60.36'ya ulaşmaktadır. Buna göre Müslümanlar Rumeli'de azınlıktadır (% 37.48). Anadolu'da ise, Müslümanlar'ın nüfus içindeki payı % 83.70'dir. Buna karşılık gayrimüslimlerinki ise sadece % 16'dır. Osmanlı Devleti genelinde Müslümanlar % 66.33 ; Hıristiyanlar % 33.19 ; Yahudiler % 0.46 ve Ermeniler de % 0.54'lük bir paya

sahiptiler. Ermeniler'in büyük bir bölümü Anadolu'da yaşamını sürdürürken, Yahudiler'in çoğunluğu ise Rumeli'de oturmaktadır (236).

XVII. YUZYILDA OSMANLI DEVLETI'NİN GAYRİMÜSLİMLERE

KARŞI TUTUMU

Her şeyden önce şunu ifade edelim ki, yukarıda zikrettiğimiz konu başlığı, bazı ilim çevrelerince ve tarihçiler tarafından tenkit edilebilir. Zira, Osmanlı Devleti'nin bütün sistemi Fatih Sultan Mehmet ile kurulmuştur. Bu sistem, Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı yıllarda da yani XVII. yy.'da aynen işlemiş, 1839 yılından başlayarak 1876 yılına kadar olan 37 yıllık bir dönemi kapsayan Tanzimat'a kadar aynen devam etmiştir. Tanzimat'la birlikte gayrimüslim teb'anın hukukî statüsünde ve Osmanlı-gayrimüslim ilişkilerinde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Öyleyse Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere karşı tutumunu, Tanzimat'ta önce ve Tanzimat'tan sonra diye ikiye ayırmak yerinde olur kanaatindeyiz. Pek tabii ki, bizim için XVII. yy. esas olduğuna göre, Tanzimat'tan önceki tutum konumuzu daha çok ilgilendirecektir.

Din hürriyeti, Osmanlı imparatorluğu'nun esas prensiplerinden biridir. Bu ilkedен, aleyhinde de olsa, hiç bir zaman vazgeçmemiştir. Osmanlı Türkiyesi'nde, padişahın kanunlarına uymak şartıyla, her din ve mezhepten olanın yaşamak, hayatını kazanmak, ibadetini serbestçe ve açıkça yapabilmek hakkı vardır. Bu hak, padişah fermanları ile te'yid edilmiştir. Hiç bir şahıs, cemaat ve kavme dinini veya mezhebini değiştirmesi için baskı yapılmamıştır. Osmanlılar'ın gösterdiği din hürriyeti anlayışı, şüphesiz sağlam milli temellere ve geleneklere oturmuştu (237).

Çağdaş anayasaların en önemli ilkelerinden olan din ve vicdan özgürlüğünün Osmanlılar'da en iyi biçimde uygulama safhasına sokulması, gayrimüslim toplulukları uzun yıllar Osmanlı yönetimine bağlamış ve millî kimliklerinin korunmasında çok etkili olmuştur. Gayrimüslimler, ta XIX. yy.'ın sonuna kadar varlıklarını ve kültürlerini sürdürebilme imkânını bulmuşlar, hattâ XIX. yy.'da, Osmanlı egemenliği altına girmezden önceki durumlarından daha kuvvetli bir şekilde, kendilerine gelmişler ve başkaldırabilmişlerdir. Türkler, Bizans imparatorluğu'nun ve diğer bölgelerin yenik düşen insanlarını kültürel yönden asimile etmek yahut köleleştirmek yolunu tercih etmedikleri gibi, dinlerini değiştirmeleri için baskı da yapmamışlardır. Gayrimüslim milletlere karşı takip edilen bu siyasetin temelinde, hiç şüphesiz dinî ve insanî duyguların önemli bir rolü vardır. Gayrimüslimlerin statüsü ile bunlara tanınan haklar, Tanzimat'a kadar istikrarlı bir gelişme göstermiştir (238).

Osmanlı Devleti'nin kısa bir süre içinde Anadolu ve Balkanlar'da genişlemesini, sadece askerî güce bağlamak doğru olmaz. Türklerin, fethettikleri bölgelerin halklarına karşı adâletli, şefkatli ve taasupdan uzak siyaseti, diğer bölgelerdeki gayrimüslimlerin Osmanlı ordularına karşı direnişini azaltan en önemli faktördür (239).

Osmanlı Devleti, topraklarında yaşayan gayrimüslim teb'aya öyle haklar vermiştir ki, insanı hayrete düşürür. Bu hususla ilgili yüzlerce örneğe Osmanlı arşivlerinde rastlamak mümkündür. Osmanlı Devleti, gayrimüslim gruplara dinî, adlî, idarî ve eğitim alanında, kendi

238-) *Bilal Eryılmaz, A.g.e., s.11-13.*

239-) *Bilal Eryılmaz, A.g.e., s.24.*

liderleri başkanlığında, kurumlarını ve yasalarını düzenleme hakkını ve her cemaate başkanını seçme yetkisini tanımıştır. Cemaat liderleri de hükümetle olan ilişkilerini yürütmek için güçlü bir teşkilât meydana getirmişlerdir. Her grup, kendi mezhebine göre dinî ibadet ve âyinlerini tam bir serbestlik içinde yapabilmıştır (240).

Daha önce belirttiğimiz gibi, Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlar'la gayrimüslimlerin hukukî statülerinden doğan farklılık, zimmîlerin milliyetçilik bilinçlerini korumalarına, Müslümanlar arasında erimelerine ve geniş ekonomik çıkarlar elde etmelerine yol açmıştır. Devletin güçlü dönemlerinde huzurlu bir hayat süren zimmîler, çöküş devrinde adâletsiz yönetim ve vergi sisteminden Müslümanlar kadar, hattâ ekonomik durumları iyi olduğundan Müslümanlar'dan daha az acı çekmişlerdir (241).

Osmanlı Devleti, Anadolu'da miras aldığı manevî kuvvetler sayesinde islâmiyet ve insanlık duygularını tam bir âhenkle birleştirmiş, kuruluş devresinden beri gayrimüslimlere adâlet ve hürriyet bahşetmiştir. Hattâ, Osmanlılar'ın kurduğu sağlam hukuk nizâmı, adâlet, din hürriyeti ve hafif vergi sistemi yerli kavimlerin Türk hâkimiyetine geçmelerini kolaylaştırmış ve islâmiyet'in de yayılmasına hizmet etmiştir. Osmanlılar'ın gayrimüslimlere karşı siyasetinde ecdâddan gördüğü adâlet ve şefkati ön planda tutması, bunlara Bizans ve Avrupa'da reva görülen takip ve zulümleri gündemden silmiştir.

Osmanlı Devleti, daha kuruluş devresinde iken Hıristiyanlar'a dinî mûsâmaha göstermiş, Rum komşularının çoğu ile dostâne münasebetlerde bulunmuştur. Fatih'in İstanbul'u fethetmesinden sonra

240-) *Bilal Eryılmaz, A.g.e., s.38-39.*

241-) *Gülnehâl Bozkurt, A.g.e., s.2.*

Patrikhane'ye bahsettiği muhtariyet ve imtiyazlar, milli an'ane, din hürriyeti ve siyasi görüş bakımından olduğu kadar cihan hâkimiyeti davası dolayısıyla da pek mühimdir. Bizans devrinde ecnebi limanlara sokulmayan Rumlar, Türk tabiiyetine geçince bir takım ticari imkânları elde etmişlerdir. XV. yy.'ın sonlarında Engizisyon zulmü ile İspanya'dan kaçan Yahudiler kitle halinde Osmanlı Devleti'ne sığınmış, Rus kilisesinin ezdiği Kazaklar, din hürriyetini Osmanlı idaresinde bulmuşlardır. Yahudiler'in sermayedar ve tabip olarak Saray ile münasebetleri, onların mevki ve nüfuzlarını artırmıştır (242).

Ermeniler, Osmanlı Devleti içerisinde bu devleti yaratan Türkler'den bile daha fazla haklara sahip olmuşlardır. Diğer gayrimüslimler gibi, ticaretle uğraşıp zengin olabilmişlerdir. Kendi kendilerini idare etmelerine imkân tanınmış, kendi okullarını kendileri kurup yönetmişler, serbestçe gazete ve kitap -hem de Ermenice- yayımlayabilmişler ve aralarından Saray tarafından yüksek devlet hizmetine atanmalar çıkmıştır (243).

Kısaca söylemek gerekirse, Osmanlı topraklarında varlıklarını sürdüren tüm gayrimüslim gruplar, Osmanlı idâresinden bekledikleri adâlet, hoşgörü, müsâmaha ve din hürriyetini XVII. yy.'da da fazlasıyla bulmuşlar, fakat ne yazık ki, bu anlayışı ve ortamı zaman zaman Osmanlı aleyhinde kullanmışlardır.

242-) *Osman Turan, A.g.e., II, 186-197.*

243-) *Nejat Göyünç, A.g.e., s.56.*

S O N U Ç

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi tarih, mukayeseli coğrafya, sanat tarihi ve etnoğrafya açısından eşsiz bilgiler ihtivâ ettiği gibi, "Dinler Tarihi" açısından da mühim mesajlar vermektedir.

Anadolu'yu adım adım dolaşan ve burada yaşayan gayrimüslimlerin dünyasına giren Evliyâ Çelebi'nin, Seyahatnâmesi'nde anlattıklarından şu sonuçları çıkarmak mümkündür :

Konumuzun başında Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altındaki çeşitli toplulukları, din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine "millet sistemi" denildiğini ve bu sistemin esasının islâm Hukuku'na dayandığını belirtmiştik. Fatih'le başlayan bu sistem, Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı devir olan XVII. yy.'da da geçerliliğini koruyordu.

Osmanlı Devleti'nin himâyesini kabul ederek, imparatorluğun topraklarında sürekli yaşayan gayrimüslimlere, "gayrimüslim tebaa" ya da "reaya" deniliyordu. Çok farklı etnik köken ve kültürlere sahip insan toplulukları milliyetlerine göre değil, dinleri ya da mezheplerine göre adlandırılmışlardı. Kısaca gayrimüslimler, Osmanlı devlet organizasyonu içinde yer almışlardı.

Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi'nde XVII. yy. Anadolu'sunda yaşayan gayrimüslim gruplardan söz ederken, en çok Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar'ın adını zikreder. Nadir olarak da diğer gayrimüslim azınlıklardan bahseder. Seyahatnâme'de yer alan bu gayrimüslim topluluklar, Anadolu'nun hemen her yöresinde yaşama ve bir çok yerde de Müslümanlarla içiçe varlıklarını sürdürme imkânını bulmuşlardı. Osmanlı Devle-

ti'ndeki gayrimüslimler, genellikle şehrin kenar semtlerinde gruplar halinde yaşıyorlardı. Anadolu topraklarındaki şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde ise kendi köylerinde varlıklarını sürdüren gayrimüslimlerin, müslümanlarca kutsal kabul edilen bazı bölgelerde yerleşmeleri fermanlarla yasaklanmıştı.

Evliyâ Çelebi zamanında, Anadolu'da gayrimüslim nüfusun Müslümanlar'a göre daha az, Müslümanlar'ın ise Rumeli'de azınlıkta oldukları, Ermeni nüfusun büyük bir kısmı Anadolu'da yaşarken, Yahudiler'in ekseriyetinin de Rumeli'de yaşadıkları, Seyahatnâme'de dikkatimizi çekmektedir. Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi'nde, Anadolu'daki gayrimüslimlerin nüfusunu münferit olarak değil, genelde mahalle sayısı vererek zikretmiştir.

Seyahatnâme'deki ifâdelerden anlaşıldığına göre, idaresi altındaki çeşitli dinî ve etnik zümreleri, adâlet ve hoşgörü ile yönetmeyi kendine ilke edinen Osmanlı Devleti, XVII. yy.'da da aynı tutumunu devam ettirmiştir. İmparatorluğun bütün topraklarında varlığını sürdüren gayrimüslimlere -Anadolu'dakiler de dahil- dünyanın hiç bir devletinde eşî görülmeyen ölçülerde dinî, adlî, malî, idarî, eğitim ve kültür alanında özerklik tanınmıştır. Her gayrimüslim cemaat bir "millet" olarak kabul edilmiş, halk, millet liderleri vasıtası ile Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini sürdürmüş, gayrimüslim cemaat liderleri de, çeşitli alanlarda hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü teşkilâtlar oluşturmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde her gayrimüslim topluluk, kendi mezhebine göre dinî ibâdet ve âyinlerini tam bir serbestlik içinde yerine getirebilmiştir. Bu topluluklara dinlerini değiştirmeleri için kesinlikle baskı yapılmamıştır. Gayrimüslim tebaa ya da zimmiler, kendi dinlerini

muhafaza etme hakkına sahip olmuşlardır. Evliyâ Çelebi'nin, Seyahatnâmesi'nde belirttiğine göre, Anadolu'daki gayrimüslimlerin, kilise, manastır, havra ve diğer ibâdet yerleri ile kendilerine mahsus mezarlıkları vardı. Kiliselere ve bunlara ait vakıf topraklara kimse karışamazdı. Evliyâ Çelebi, Anadolu'daki şehirleri gezerken bazı mamur kiliseler gördüğünden ve bu kiliselerin zimmiler açısından öneminden bahseder. Ayrıca şehir, kasaba ve köylerde zimmilere ait kaç tane ibadet yeri olduğunu zikretmeyi ihmal etmez. Şunu da hemen ifade edelim ki ; Osmanlı yönetimi XVII. yy.'a kadar yeni kilise ya da havra yapılmasına pek izin vermemiştir. Fakat bu asra girerken, artık bir çok kilisenin esaslı onarımına, hattâ yeniden inşasına ihtiyaç duyulunca, hükümet gerekli incelemeyi yaptırdıktan sonra onarma izni vermiştir.

Seyahatnâme'de, XVII. yy. Anadolu'sunda karşımıza çıkan gayrimüslim toplulukların kendilerine has bir takım kıyafetler giydiklerini görüyoruz. Yalnız şu hususu belirtmeliyiz ki ; Osmanlı toplumunda zimmilere, kılık-kıyafetleri açısından islâm Hukuku'na uygun olarak çeşitli kısıtlamalar getirilmiş; örneğin, gayrimüslim kadınların Müslüman tarz ve kıyafetinde giyinmeleri yasaklanmıştır.

Yine Seyahatnâme'de geçen bazı olaylar, XVII. yy.'da da zimmilerin "cizye" adı verilen güvenlik vergisini vererek askerlik hizmetinden muaf tutulduklarını göstermektedir. Ayrıca gayrimüslimlere bazı alanlarda gümrük vergisinden muafiyet de tanınmıştır. Dolayısıyla gayrimüslim cemaatların devlete karşı tek yükümlülükleri, cizye ile siyaset alanında bazı yasaklara uymalarıdır.

Bunların dışında, Evliyâ Çelebi Anadolu'yu adımlarken uğradığı her yerde, varlıklarını tesbit ettiği gayrimüslimlerin meslekleri ile ilgili bilgileri de Seyahatnâmesi'ne aktarmıştır. Buna göre, Osman-

lı Devleti'nde yönetime hâkim olan Türkler, yalnız idari,askeri iŖlerle ve ilimle uęraŖmayı yeğlediklerinden, iktisat, ticaret ve hattâ devletın maliyesini büyük  l de gayrimüslimlere bırakmıŖlardır.Böylece gayrimüslim milletler, askerlik yapmadıkları ve devlet hizmeti dıŖında tutuldukları için,ticari ve iktisadi sahada istedikleri gibi boy g sterebilmiŖlerdir.

En son olarak Ŗunu söyleyebiliriz ki ; Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukları istanbul'un fethiyle birlikte kavuŖtukları statülerini her padiŖah döneminde geliŖtirmiŖler, adetâ hükümet gibi fonksiyon icrâ eder pozisyona gelmiŖlerdir. Bilhassa, XVII. yy.'dan itib ren Osmanlı'nın takip ettiği siyaset, gayrimüslim toplulukların kendi kimliklerini korumalarına yardımcı olmuŖtur.

Evliyâ Celebi'nin, Seyahatnâmesi'nde, Müslümanlar'ın izzetini, gayrimüslimlerin zilletini ifâde eden bazı cümlelere yer vermesi dik-kate Ŗayandır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, c: I-XXII , istanbul-1986.
- Andreasyan, D. Hrand, Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619), istanbul-1964.
- Atsız, Nihal, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, Ankara-1991.
- Birant, Mehmet Ali, Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi, istanbul-1984.
- Bozkurt, Gülnihâl, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), Ankara-1989.
- Döğen, Şaban, Müslüman İlim Ücülleri Ansiklopedisi, istanbul-1987.
- Eren, Meşkûre, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma, istanbul-1960.
- Eryılmaz, Bilal, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, istanbul-1990.
- Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik, c: I-X , istanbul-1966.
- Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, Türkçesi: Zuhuri Danışman, c: I-X, istanbul-1969.
- Gelişim Alfabetik Gençlik Ansiklopedisi, c: I-X, istanbul-1980.
- Gelişim Hachette, c: I-XII, istanbul-1983.
- Göyünç, Nejat, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, istanbul-1983.
- Hayat Ansiklopedisi, c: I-VI, istanbul-1983.
- İkiz, Nedret, Evliyâ Çelebi, Ministère Du Tourisme Et De L'information, Ankara-Tarihsiz.
- İslâm Ansiklopedisi, c: I-XIII, istanbul-1964.
- Kabaklı Ahmet, Türk Edebiyatı, c: I-III , istanbul-1965.
- Kâtip Çelebi, Cihannümâ, istanbul-1732.
- Kömürcüyan, Eremya Çelebi, İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul), Terçüme ve tahşiye eden: Hrand D. Andreasyan, istanbul-1952.
- Köprülü, Fuad, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara-1988.
- Küçük, Abdurrahman, Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselelerine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine, A.Ü.İ.F. Dergisi, XXVI, 1983.

Mehmet, Süreyya, **Sicilli Osmanî**, c: I-IV, istanbul-1892.

Mehmet, Tahir, **Osmanlı Mektupları**, c: I-III, istanbul-1975.

Meydan Larousse, c: I-XII, istanbul-1979.

Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi**, c: I-XIV, istanbul-1983.

Parmaksızoğlu, İsmet, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi (Giriş)**, Ankara-1983.

Rehber Ansiklopedisi, c: I-XVIII, istanbul-1984.

Shaw, Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Tercüme eden :
Mehmet Harmancı, c: I-II, istanbul-1982.

Şemseddin, Sami, **Kanûs-ül A'lâm**, c: I-VI, istanbul-1889.

Turan, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, c: I-II, istanbul-
1969.

Türk Ansiklopedisi, c: I-XXXIII, Ankara-1968.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c: I-III, istanbul-1979.

Yeni Türk Ansiklopedisi, c: I-XII, istanbul-1985.

Yurt Ansiklopedisi, c: I-X, istanbul-1982.